

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Katedra systematické teologie

Diplomová práce

**VÝZNAM KRAJINY PRO UTVÁŘENÍ LIDSKÉ
RELIGIOZITY (U ŽÁKŮ SŠ)**

Vedoucí práce: Mgr. František Štěch, Th.D.

Autor práce: Bc. Miroslav Kněz

Studijní obor: Učitelství náboženství a etiky

Ročník: 2.

2012

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracoval samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury. Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

Datum: 30. 3. 2012

Podpis studenta

Poděkování

Především bych rád poděkoval Mgr. Františku Štěchovi, Th.D. za cenné rady a metodické vedení práce.

Velkou zásluhu na dokončení práce nese také má rodina, které děkuji za podporu a neustálou motivaci ke studiu.

OBSAH

I. ÚVOD	5
II. ČLOVĚK A KRAJINA	7
1. POJEM KRAJINA.....	7
1.1 KRAJINNÝ RÁZ A KULTURNÍ KRAJINA	11
1.2 DUCH MÍSTA - GENIUS LOCI	15
1.3 PAMĚŤ KRAJINY	20
1.4 SHRNUŤÍ PRVNÍ KAPITOLY	24
2. CHÁPÁNÍ KRAJINY U VYBRANÝCH AUTORŮ	27
2.1 STRUČNÝ DĚJINNÝ VÝVOJ VNÍMÁNÍ KRAJINY	27
2.2 KRAJINA U J. J. ROUSSEAU / ROMANTICKÝ PŘÍSTUP	30
2.3 LITERATURA O KRAJINĚ V ČESKÉM PROSTŘEDÍ	33
2.4 KRAJINA U JIŘÍHO SÁDLA / HISTORICKO-HERMENEUTICKÝ PŘÍSTUP	33
2.5 KRAJINA U VÁCLAVA CÍLKA / FENOMENOLOGICKÝ PŘÍSTUP	36
2.6 SHRNUŤÍ DRUHÉ KAPITOLY	39
III. ČLOVĚK V KRAJINĚ	42
3. KRAJINA A RELIGIÓZNÍ KRAJINA	42
3.1 LIDSKÁ RELIGIOZITA.....	42
3.2 KRAJINA V ČLOVĚKU/ČLOVĚK V KRAJINĚ - IDEÁL VZTAHU ČLOVĚKA A KRAJINY .	45
3.3 MÍSTO JAKO ZÁKLAD PRO NALEZENÍ IDENTITY ADOLESCENTŮ.....	48
3.4 SYMBOL JAKO POJIVO ČLOVĚKA A KRAJINY	52
3.5 DYNAMIKA PROCESU KULTIVACE RELIGIOZITY V KRAJINĚ.....	55
3.6 MOŽNOSTI VSTUPU DO KRAJINY.....	63
3.7 SHRNUŤÍ TŘETÍ KAPITOLY	67
IV. ZÁVĚR	69
V. SEZNAM LITERATURY	72

I. ÚVOD

Impulesem pro práci s tématem krajiny byl pro mě letní pracovní pobyt na zelinářské farmě v Nenačovicích v roce 2010 a loňský pokus o pěstování zeleniny pro vlastní potřebu na pronajaté zahradě v Branišově. Tyto zkušenosti mě přivedly k otázce, jakým způsobem vést mladé lidi k hlubšímu prožívání citu k posvátnu během pobytu v krajině. To, souvisí i s oborem Učitelství etiky a náboženství pro střední školy, který studuji. Vzhledem k tomu, že většina české společnosti je humanisticky-sekulárně orientovaná, není zcela možné na státních necírkevních školách pracovat s fenoménem krajiny pouze z křesťanské perspektivy a ani z perspektivy jiného náboženského systému. Ve své práci se proto pokusím poukázat na možnosti kultivace obecné lidské religiozity během pobytu v krajině, která má sama o sobě posvátný charakter. Aby však práce mohla být přínosem pro pedagogickou praxi a relevantní k oboru, který studuji, zaměřím se na využití tématu krajiny především v práci se středoškolskou mládeží.

Z odborného prostředí mě ovlivnilo především dílo teoretika krajiny Václava Cílka, který upozorňuje na obecnou ztrátu vztahu ke krajině. Důsledky této ztráty vztahu k prostředí, ve kterém žijeme, jsou podle něj alarmující. Nejde jen o nedostatek úcty k přírodnímu bohatství, ale i o následnou dezorientaci v nás samých. Období dospívání je obdobím řešení krize identity, kdy mladý adolescent hledá místo, kam patří a kým zde má být. Proto považuji za krátkozraké nevyužít možnost, kterou nám nabízí, v okolí všech škol dostupná, kulturní krajina. V práci bych také rád zmínil i části související s vnímáním krajiny v pedagogicky orientovaném díle J. J. Rousseaua. Prací zabývajících se krajinou je velké množství. Kritériem pro výběr autorů bude v práci jejich „nadoborovost“. Půjde mi o pojetí krajiny, které bude co nejméně redukováno.

V této práci bych se rád zamyslel nad tím, jakým způsobem může pomoci porozumění krajině při utváření religiozity mladých lidí v adolescentním věku. Nejprve se pokusím o charakteristiku viditelné a skryté krajiny. V rámci popisu viditelné krajiny zmíním pojem krajinný ráz a s ohledem na vzájemné působení člověka a přírody zmíním kritéria pro posouzení tohoto spolupůsobení v souvislosti s jeho udržitelností. Jako viditelné charakteristiky zmíním povahu génia loci (ducha místa) a charakter paměti krajiny. Poté

budu hledat způsoby, jak porozumět krajině v souvislosti s dějinným vývojem jejího vnímání. Nejprve se zaměřím na přínos autora navazujícího na romantismus J. J. Rousseaua a poté pojednáme o díle českých autorů Jiřího Sádla a Václava Cílka.

Hlavní částí práce bude třetí kapitola, ve které se budu snažit s pomocí myšlenek nejen výše zmíněných autorů objasnit dynamiku vztahu člověka a krajiny. Zaměřím se na procesy, které úzce souvisí s lidskou religiozitou. Výstupem této práce bude předložení konkrétních podnětů pro pedagogickou práci. K tomu bude také potřeba definovat pojmy jako je lidská religiozita, identita a popsat základní principy dialogu. Tím se konečně přiblížíme možným odpovědím na otázku položenou v úvodu této práce, která zaměřuje svou pozornost na způsob, jak může pomoci porozumění krajině při utváření religiozity žáků SŠ.

II. ČLOVĚK A KRAJINA

První část práce se snaží o obecné charakteristiky vztahu člověka a krajiny. V první kapitole se budeme zabývat některými obecnými charakteristikami krajiny, v nichž se budeme snažit nalézt význam pro utváření religiozity člověka. Další kapitola bude věnována konkrétním osobnostem a jejich vnímání významu krajiny. Jaký by mohl mít význam fenomén krajiny pro utváření religiozity mladého člověka, se pokusíme promyslet ve třetí kapitole.

1. POJEM KRAJINA

Každý den člověk usíná doprovázen západem Slunce a opět se probouzí do nového dne s rozbřeskem. Většina z nás prožije větší část těchto chvil v zemi, kde jsme se narodili, ve státě, jehož jsme občanem, v krajině, kde jsme vyrostli a byli vychováni svými rodiči. Tuto rodnou krajinu si neseme v srdci a je otázkou, co nás vlastně přitahuje na krajinách exotických. Možná nedostatek docenění té všední krajiny, která nás každodenně mívá, je příčinou. Podívejme se na vývoj chápání a vnímání fenoménu krajiny z různých pohledů.

Pojem krajiny je dosti nejednoznačný a sám o sobě dává prostor k mnoha různým definicím. Ty se liší dle dokumentu, autor od autora dle jeho specializace. Celkem vzato definice krajiny se odvíjí vždy od účelu, k němuž je tento pojem užíván. Vysvětlení tohoto pojmu není jednoznačné pro značné množství definic. Pohled na krajinu je jistě také ovlivněn specializací daného autora či charakterem dokumentu, kde je pojem užit.

Stojí za zmínku, že pojem krajina byl prvně zaznamenán v Holandsku v roce 1598 jako malířský termín. Během 16. století holandské umělci začali objevovat krajinu jako téma. Holandské slovo *landschap* již dříve jednoduše znamenalo "*krajina, pás země*".¹ Získávalo ale především umělecký smysl, který se přenesl do angličtiny jako "*obraz ukazující scénérii krajiny*". Zajímavé je, že anglické slovo *landscape* bylo prvně zaznamenáno 34 let poté, co bylo používáno pro popsání pohledu na přírodní scénérii. Toto zpoždění nasvědčuje tomu,

¹ Srov. *Slovník spisovné češtiny*, s. 149. Krajina je „území se zřetelem k přírodnímu utváření; kraj; obraz zpodobující jeho část“.

že lidé se se slovem setkali nejdříve v oblasti malířství a až poté začali vidět krajinu ve skutečném životě.²

Samotné slovo krajina v nás může evokovat teplo domova, kraj, odkud pocházíme. Užíváme také rčení „*Jiný kraj, jiný mrav*“, které naznačuje, že krajem může být i území cizí, vzdálené, neznámé.³ Okraj, se stejným kořenem slova, se stává hranicí těchto celků, územím za hranicí vlastnickova pozemku, který je někým obhospodařován.⁴ Etymologický slovník uvádí, že čeština s tímto slovem pracuje od 19. stol. Krajinou tedy může být nám velice blízká část země malého měřítka. Můžeme ji na druhé straně chápat i v měřítku planetárním (krajina Marsu, zemská krajina aj.).

Evropská úmluva o krajině⁵ (European Landscape Convention) chápe krajinu jako: „*část území, tak jak je vnímáno obyvatelstvem, jejíž charakter je výsledkem činnosti a vzájemného působení přírodních a/nebo lidských faktorů*“. Obdobné pojetí nabízí i zákon o ochraně přírody a krajiny⁶, který říká: „*krajina je část zemského povrchu s charakteristickým reliéfem, tvořená souborem funkčně propojených ekosystémů a civilizačními prvky*“. Takové zjednodušené pojetí je ryze ekologické. Člověka chápe jako součást přírodního ekosystému, který se zúženým pohledem snaží popsat (výsledkem pak může být např. mapa, panoramatické snímky, návrhy architektů a podobně).

V některých anglických slovnících se můžeme setkat s definicemi krajiny jako: „*Krajina je vše, co můžeme spatřit, pokud se díváme na část území, včetně kopců, řek, budov, stromů a květeny.*“⁷ Podobnou, spíše umělecky orientovanou, definici uvádí i John

² The Free Dictionary, pojem landscape [online], poslední aktualizace 20. 4. 2011 [cit. 2011-12-1]. „Landscape, first recorded in 1598, was borrowed as a painters' term from Dutch during the 16th century, when Dutch artists were pioneering the landscape genre. The Dutch word landschap had earlier meant simply "region, tract of land" but had acquired the artistic sense, which it brought over into English, of "a picture depicting scenery on land." Interestingly, 34 years pass after the first recorded use of landscape in English before the word is used of a view or vista of natural scenery. This delay suggests that people were first introduced to landscapes in paintings and then saw landscapes in real life.“

³ Srov. SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2008), s. 11.

⁴ Srov. REJZEK, J. *Český etymologický slovník*, s. 309. nebo GOJDA, M. *Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny*, s. 59.

⁵ RADA EVROPY. *Evropská úmluva o krajině. Článek 1* [online], [cit. 2012-02-10].

⁶ Podle zákona č. 114/1992 Sb., § 3, písm. m, o ochraně přírody a krajiny, ve znění platném ke 2. 1. 2010 [online], [cit. 2012-01-10].

⁷ Např. *Advanced Learner's English Dictionary* uvádí definici krajiny jako: „*The landscape is everything you can see when you look across an area of land, including hills, rivers, buildings, trees, and plants.*“ (V textu přeloženo autorem práce)

Wylie⁸. O vývoji anglického slova *landscape* hovoří poměrně obšírně v souvislosti s uměním v úvodu své knihy *Landscape*.⁹ V obraze Paul Cezanna „Mont Saint-Victoire“ nachází 4 pnutí, pomocí nichž se snaží popsat dynamiku odehrávající se mezi krajinou a člověkem. Říká, že krajina je tenzí.¹⁰

Přesto, že nás krajina nutí k odstoupení, abychom ji mohli pozorovat a tím se od ní také vzdálit, musí malíř při malbě nechat krajinu prostoupit do sebe. Obraz je pak výsledkem prvního pnutí blízkosti a odstupu.¹¹ Vnímaný obraz krajiny je smíchán s viditelným obrazem. Nejprve malíř stojí a pozoruje a poté vyjadřuje viděné ze své perspektivy.¹²

Druhé pnutí nachází autor během zamyšlení nad tím, zda je krajina pouze tím, co pozorujeme, nebo místem, kde žijeme.¹³ Upozorňuje na to, že v krajině můžeme kulturní děje pozorovat anebo se jich účastnit, přičemž vědecký přístup je z velké části pozorující a popisující, ale jsou i směry (např. fenomenologie), které ke krajině přistupují z pohledu jejich obyvatel. To ale předpokládá jejich přímou spoluúčast na její tvorbě.¹⁴

Podle Wylieho je krajina fenoménem sama o sobě a to, jak ji vnímáme. Krajina není pouze to, co vidíme, ale také způsob, jak se díváme.¹⁵ To, jak se díváme, není jen užití naší fyziologické výbavy, ale i kulturní perspektivou. Autor poznamenává, že tato tenze může postrádat jakýkoli vztah komunikace mezi pozorujícím a pozorovaným ve chvílích osamění či pocitu nesmyslnosti, ale jindy může mít intimní a dokonce i duchovní nebo terapeutickou hodnotu. Mezi vnitřní krajinou, kterou vnímáme a vnější krajinou, kterou pozorujeme, se nachází třetí pnutí oka a země.¹⁶

⁸“... *that portion of land or scenery which the eye can view at once.*” (WYLIE 2007: 6)

⁹ Text následujících 4 odstavců vychází převážně z knihy WYLIE, J. *Landscape*, zejména s. 1–11, přičemž přímé citace jsou uvedeny v kurzívě (s přímými citacemi tomu bude stejně i ve zbylé části práce).

¹⁰ *landscape is a tension*

¹¹ *proximity and distance*

¹² *you have to stand back and gets things into perspective*

¹³ *observation and inhabitation*

¹⁴ Porovnat takovou spoluúčast lze s pojmem *zúčastněné pozorování* v kulturní antropologii, kde se tohoto pojmu užívá při setkání dvou civilizací na jiném stupni pokroku. Tento pojem pak vystihuje verzi jejich vzájemného vztahu. Pozorující přestává nekriticky posuzovat a i přes ne zcela úplné chápání cizí kultury, s druhou skupinou žije (BLAŽEK 1998: 72).

¹⁵ *what we see – the way of seeing and picturing the world around us; how we look*

¹⁶ *eye and land*

Nakonec čtvrté pnutí, které je reflektováno například vědními obory, jako je antropologie či archeologie. Např. kulturní geografie krajinu definuje jako produkt interakce mezi přírodními procesy (např. počasí, terén, typ půdy, zdroje atd.) a kulturními vlivy (např. zemědělská činnost, náboženské a spirituální praxe, sdílené hodnoty a normy chování, organizace společnosti, vlastnictví majetku atd.). Při zkoumání krajiny jsme svědky neustále probíhající tvořivé interakce kultury a přírody formujících se navzájem. Výslednicí tohoto pnutí¹⁷ se stává krajina. V tomto pnutí jsou odlišné kultury dotvářeny jednotlivými krajinami a stejně tak i rozdílné krajiny dotváří jednotlivé kultury.

Jednotlivá pnutí pro přehlednost shrneme do tabulky:

Tabulka č. 1 Pnutí v krajině u Johna Wylieho

PNUTÍ	CHARAKTERISTIKA
Blížkost/Odstup	Vnímaná krajina je výsledkem pozorovaného, které je konfrontováno s vlastní vnitřní perspektivou. Jedná se o proces prostoupení krajiny do nitra toho, kdo pozoruje.
Pozorování/Obývání	Děje v krajině lze pozorovat anebo se jich přímo účastnit. Tím se přístupy ke krajině liší v tom, zda chtějí zůstat objektivně pozorující nebo subjektivně spoluutvářející.
Okolo/Země	Jde zde o rozdíl mezi vnitřní krajinou, kterou vnímáme a vnější krajinou, kterou pozorujeme. Celkový dojem z krajiny je výsledkem tohoto pnutí.
Kultura/Příroda	Příroda a kultura se formují vzájemné interakci. Výsledkem se stává kulturní krajina.

K výše popsaným pnutím se vrátíme později v kapitole 3.2.

Krajina je tedy do jisté míry pouze lidským předporozuměním, obrazem, výkladem reality. Vágnost pokusu o její definování může vést i k tvrzení, že jiná krajina, než jakou je krajina lidské perspektivy světa, neexistuje. Šlo by potom jen o lidský konstrukt.¹⁸ To ale nebrání interpretaci jejích kvalit fenomenologickým přístupem (viz. kapitola 1.2)

¹⁷ *culture/nature*

¹⁸ STORCH, D. Krajina není. In: HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 9-13.

1.1 Krajinový ráz a kulturní krajina

Jakou roli zaujímá v přírodě kultura? Jakou roli má naopak v kultuře příroda? Jak tento dvojitý přírodně-kulturní vztah souvisí s pojmem kulturní krajina? Člověk je nucen již od prvních momentů své existence užívat a určitou měrou být závislým na prostředí. Míra intenzity nároků moderního člověka¹⁹ se od dob sběračství a neolitických revolucí neustále zvyšuje. Můžeme se ptát, kdo přišel první, zda to byl člověk se svým užívajícím a přetvářejícím přístupem, nebo zda tu byla nejdříve člověkem netknutá příroda, z jejíhož lůna se člověk „vyvinul“. Jak se tedy vypořádat se zdánlivou dualitou přírody a lidské kultury?

Podle Jiřího Sádla²⁰ se musíme distancovat od těchto názorů, které podle něj problém kulturní krajiny spíše obcházejí jako podivný mezipřípad mezi ideálem přírodním bez lidí a ideálem věčného města bez jediného stromu. Oba extrémy jsou pak příčinou názorové vyhraněnosti. Kulturní krajina patří podle autora mezi jevy z pomezí přírody a kultury, kdy můžeme každý z těchto aspektů zdůraznit samostatně. Výsledek doplňujícího se člověka a přírody je barvitějším než pouhá příroda či pouhá kultura.

Vedle čistě subjektivního pojetí lze krajinu spatřovat i s jejími charakteristikami, které se jako na plátno promítají do krajinového rázu. Tento pojem je v anglickém prostředí označován jako charakter krajiny „landscape character“ Použitím a charakterizováním tohoto pojmu je nám umožněno vnímat a následně popsat jedinečnost krajiny při zachování její subjektivity. Každý tedy osobitě může uchopit jedinečnost krajiny. Právě rozmanitost kulturních krajin dělá užití jedné definice krajinového rázu nesnadným. Díky tomu jsme pravděpodobně také schopni od sebe odlišovat různé krajiny.

Dle zákona o ochraně přírody a krajiny je krajinovým rázem²¹ zejména *přírodní, kulturní a historická* charakteristika určitého místa či oblasti. Ze znění zákona a zejména

¹⁹ Moderním máme na mysli v současné žijícího člověka dlouhodobě neudržitelným způsobem. Bereme při tom na vědomí, že moderní člověk může žít i dlouhodobě udržitelným způsobem, ať už díky vyspělým technologiím nebo dobrovolným návratem ke skromnosti (Viz. např. knihy *Vlažní a váhaví* nebo *Pestří a zelení* od Hany Librové). Máme tedy na mysli oba dva.

²⁰ SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2008), s. 16.

²¹ Podle zákona č. 114/1992 Sb., § 12, odstavec 1, o ochraně přírody a krajiny, ve znění platném ke 2. 1. 2010 [online], [cit. 2012-12-2].

pokynů k ochraně krajiny můžeme uvést námi doplněný výčet jejích prvků, které svou kombinací utváří obraz kulturní krajiny ve dvou dimenzích:²²

- Mezi **viditelné prvky krajiny** můžeme zařadit: morfologii terénu; na místě rostoucí flóru a žijící faunu; vodní toky a rybníkové či jezerní plochy; plody urbanizace; památky historicko-kulturního i současného vývoje hospodaření
- Za **skryté krajinné prvky** můžeme považovat: kulturní dominanty krajiny; harmonii vztahů v krajině; přítomnost určitých jevů a hodnot v krajině; význam kulturně-historických událostí míst.

Jednou z hlavních charakteristik přírodně-kulturního prostředí je jistě jeho udržitelnost.²³ V oblasti plánování se mluví o udržitelném rozvoji stejně, jako se v ekonomické vědě mluví o lidském jednání ve světě omezených zdrojů a neomezených potřeb. Je rozdíl mezi produkováním a udržitelným tvořením.²⁴ Člověku žijícímu celý život v městském prostředí může být tento život-zachovávající princip poněkud vzdálen. Je možné se domnívat, že největší problém s tímto nedostatkem bude mít mladá, v současné době dospívající, generace, která si nebude umět poradit s případným nedostatkem, který může zapříčinit neustálý ekonomický růst.²⁵ Potvrzení teze o neudržitelnosti ekonomického růstu potvrzuje i ekonom Tomáš Sedláček ve své knize *Ekonomie dobra a zla*. Sedláček mluví o společenské iluzi růstu, kterou vysvětluje takto: *„Zdá se, že kapitalismus se liší od jiných, konkurenčních systémů zejména v jednom ohledu, díky němuž sklízí potenciál neuvěřitelné společenské energie: poskytuje lidem iluzi, že se mohou dostat do Komenského Arx Fortunae (cíl veškerého lidského kvalitování) svým společenským přičiněním. K tomu je potřeba ideologie svobody a zodpovědnosti. S jejich pomocí se vytváří kýžená motivace, která dokáže povzbuzovat k neustálým výkonům. Komunismus tento element neobsahoval a snad i proto nebyl schopen z lidí vykřesat dostatečný, dlouhodobý, neustále*

²² Srov. NAVRÁTILOVÁ VYSTAVĚLOVÁ, E. *Chápání a ochrana krajinného rázu ve vybraných evropských zemích*. Zejména strany 36 – 41.

²³ WEIZSÄCKER, E. U., LOVINS, A. B., LOVINSKOVÁ, L. H. *Faktor čtyři*, s. 232.

²⁴ „Chápání rozdílu mezi tvůrčí činností a produkcí je první krok k zastavení zneužívání zdrojů materiálů a energie.“ (DAY 2004: 10).

²⁵ „Zchudnutí společnosti neunesou zejména mladá generace, která je vesměs zhýčkaná, a od světa čeká příliš. Nemůže za to, protože se narodila či dorůstala v růstových letech, a má tedy v krvi pocit, že musí vydělávat víc peněz a mít se každých pár let lépe. Je to hluboký omyl.“ (CÍLEK 2010: 77).

*sebeobnovující zápal pro věc.*²⁶ Sedláček vidí cestu v ukončení maximalizace soukromého užítku a obrácení se k užítku celku. Naší době ovšem chybí přiměřenost.²⁷

Eva Navrátilová-Vystavělová používá ve své diplomové práci o chápání krajinného rázu zajímavé vymezení kulturní krajiny, které nalézá u Plachtera. Ten podle ní považuje za kulturní takovou krajinu, ve které stále fungují ekologické mechanismy v interakci s člověkem. Takové kritérium ho vede k vyloučení moderního prostředí měst a zemědělsky využívaných lesů a polí z kulturních krajin. I přesto, že v takto užívaných oblastech nalezneme přírodní rozmanitost, lze říci, že se zde člověk definitivně vymanil z přírodou ustanovených ekologicko-udržitelných mechanismů a to především díky vývoji techniky a celoplanetární redistribuci potravin.²⁸ V již zmíněné Evropské úmluvě o krajině je definován pojem „plánování krajiny“ jako „činnosti s výhledem do budoucna, které mají za cíl zvýšení hodnoty, obnovu nebo vytvoření krajin“.²⁹ V této definici není charakter udržitelnosti (myslíme tvorbu krajiny k udržitelnosti) vůbec zohledněn. Christopher Day³⁰ dodává, že pokud se nechceme vzdát moderního stylu života, musíme náklady na žití redukovat a to tím, že lidskou myšlenkou (zdroj technického pokroku a i věčné polarity přírody a lidského myšlení) doplníme umělé i přírodní prostředí a tím mu dodáme kulturní a uměleckou hodnotu. Takto se máme možnost uprostřed stávajícího pokroku vrátit k principu udržitelnosti.

Můžeme shrnout, že bez člověka, který žije v krajině, by nevznikl její ráz a pojem krajina by tak ztratil svůj význam. Jisté zůstává, že zapojení lidí do přírodních procesů je předpokladem kulturní krajiny. Na druhé straně se můžeme ptát, nakolik má v krajině svou roli příroda se svými procesy, které probíhají nezávisle na vůli člověka. Je třeba dodat, že již těžko bychom našli místo na planetě, kde by nebylo možné pozorovat vliv člověka. Ani dna oceánů či nejvyšší vrcholky nedostupných hor nejsou ušetřeny člověkem zapříčiněných klimatických změn či hluku letecké dopravy. Lze říci, že člověk již ovlivňuje

²⁶ SEDLÁČEK, T. *Ekonomie dobra a zla*, s. 130.

²⁷ Tamtéž, s. 219.

²⁸ NAVRÁTILOVÁ VYSTAVĚLOVÁ, E. *Chápání a ochrana krajinného rázu ve vybraných evropských zemích*, s. 39-40.

²⁹ RADA EVROPY. *Evropská úmluva o krajině*. Článek 1, odst. f [online], [cit. 2012-02-4].

³⁰ DAY, CH. *Duch a místo*, s. 28.

svým působením, ať už přímo nebo nepřímo, celý povrch planety Země. Stejně tak činí i příroda.

Krajiny jsou prostředím přírodním, ve kterém lidskou činností dochází k proměně v krajinu kulturní při zachování její udržitelnosti a vzájemné interakce obou vlivů. Navenek se zde projevuje činnost člověka (mechanická i intelektuální). O tvůrčím vztahovém procesu mezi člověkem a krajinou a o důsledcích tohoto vztahu pro pedagogickou praxi (viz. kapitola 3 a závěr).

Přibližně od 18. stol. lidé v Evropě masivně začali nahrazovat zemědělský způsob života na venkově za způsob městský. Na světě však ještě počátkem 20. stol. žilo v městech sotva 6% světové populace.³¹ Rozvoj měst změnil životný styl obyvatel, kteří přišli z venkovských sídel zásadním způsobem. Abychom mohli reflektovat takové změny, dovolíme si v dalších částech práce hovořit o krajině, jako o výsledku spolupůsobení člověka a přírody, kdy kritériem přírodnosti či kulturnosti bude právě udržitelnost daného kulturního vlivu. Prostředí, tak jak je chápáno v této práci, může být:

- **zcela umělým** (bez přírodního vlivu nesoucí charakteristiku neudržitelnosti a nesouladu s přírodními principy)
- **přírodní krajinou** (s převládajícím přírodním vlivem nesoucí charakteristiku udržitelnosti v souladu s přírodními principy)
- **kulturní krajinou** (s převládajícím vlivem kulturním nesoucí charakteristiku udržitelnosti v souladu s přírodními principy).

Podobné dělení uvádí i Jiří Sádlo u popisu charakteru mezolitické krajiny (při absenci krajiny umělé, která v té době ještě neexistovala).³²

Dostali jsme se tak na skutečný okraj vnímání krajiny jako prostředí, které člověka fyzicky obklopuje. Tušíme ale, že takto chápaná krajina nás vnitřně nenaplnuje. Výše zmíněné definice zcela neodráží to, co nás k místu či nějaké oblasti váže. Chybí v nich pocity a osobní motivy pro angažování se na tvůrčím procesu jejího formování ale i popis

³¹ CÍLEK, V. *Tichý břeh světa*, s. 56.

³² Viz. SÁDLO, J. *Krajina a revoluce* (2008), s. 58. "Krajina kulturní (s vlivem člověka), předkulturní (bez vlivu člověka) a krajina přírodní."

charakteru formující zkušenosti s místem, hodnota hloubky paměti místa, intenzita génia loci aj. Důvodem je to, že jsme mluvili dosud pouze o vnější krajině, krajině konkrétních hmotných forem a zjevných pozorovatelných procesů.

1.2 Duch místa - Genius Loci

Vnímání krajiny jako celku se zdá být náročnějším než vnímání jednotlivých míst. Proto bude užitečné se nejdříve zabývat jednotlivým místem, jeho duchem a až poté krajinou. Zdá se být poněkud nevědecké hovořit o duchu neživého prostoru. Nechceme tímto dokazovat existenci esoterických či mystických sil míst, ale spíše se zaměřit na jeho symbolický rozměr podporující osobní růst člověka, kde symboličnost míst má svůj význam (viz. kapitola 3.4). Po přečtení knihy je někdy velice těžké ji zhodnotit jako celek. Je pro to třeba ji umět porovnat s jinými knihami, vědět a porozumět jejímu obsahu, mít zkušenost s osobou autora. Je vyžadována znalost se zkušeností, které doplňujeme o své vlastní pocity. Menším problémům čelíme, pokud pojednáváme pouze o dílčí události nebo myšlence, které nevztahujeme ke knize jako celku (pokud to ovšem sama nevyžaduje). Nemusíme pak rozumět dílu ani znát autora a i přesto nám metafora či symbolika sdělovaného má co říci. Sami si pak k takové části vytváříme vztah a snadno k ní nalézáme cestu. Není to tak náročné jako práce s celou knihou nebo dokonce s celým dílem autora. Podobně i po příchodu do jakéhokoli společenství se snáze seznamujeme s jednotlivci a až po nějakém čase se nám začne otevírat celkový obraz a nálada společenství. Stejným způsobem bychom mohli interpretovat i porozumění jednotlivým místům a krajině jako celku.

O duchu místa pojednává dnes již klasické dílo Genius Loci Christiana Norberg – Schulzeho, který se z pozice teoretika architektury pokouší poukázat na problém ztráty autentičnosti místa. Vyvozuje důsledky pro člověka, který v současné době moderního, v mnoha směrech nezakořeněného, městského bydlení ztrácí kontakt s místem. Autor nechápe místo jen jako abstraktní polohu, ale spíše jako totalitu (úplnou součást lidské existence), která je tvořena konkrétními věcmi, tvarem, texturou a barvou. Ty pak společně určují charakter prostředí, jenž je podstatou místa. Obecně lze říci, že místo je dáno jakožto

tento charakter či atmosféra. Je proto jevem kvalitativním i celostním.³³ Tento jinak těžko postihnuteľný jev autor úspěšně uchopuje pomocí fenomenologického přístupu, který je charakteristický svou nemožností odpojení subjektu od objektu. Fenomén místa je zde neoddělitelně spjat s jeho pozorovatelem (vnímajícím). Schulze to zdůrazňuje a fenomenologicky přistupuje k prostoru, který obýváme. Klíčovým pojmem, který úzce souvisí s místem, kde přebýváme, je pro něj *bydlení*. Domov (dům pro architekturu) nese pro člověka existenční význam, protože být ztracen (ztratit orientaci) je jasným protikladem pocitu bezpečí, jímž se bydlení vyznačuje.³⁴

Z jedné části duch místa vytváří místo jako takové, ale také v něm může být to, co do něj člověk vkládá (činy, myšlenky) a způsob, jakým myslí. Day konstatuje, že náš neautentický pocit z prostor obchodních středisek má svou podstatu v přebytku pojmu „ber“ a nedostatku pojmu „dávej“. Ti, kteří místo řídí, stavějí, spravují a užívají, již nejsou natolik propojeni s tradičními řemesly a službami.³⁵ Krajina v sobě nese nějaký společný historický základ, který je zcela reálným základem našich životů i po generace dotýkaný a proměňovaný kus země, jež byl vždy pro její obyvatele předmětem výhradní péče, úcty a obdivu.³⁶ Genius loci veřejných prostor z velké části modernizovaného města je proto těžko postřehnutelný, protože není v hmatatelném prostoru již mnohde řádně ukotven. Jsme tak odkázáni pouze na intuitivní cítění.³⁷

Schulze navrhuje k popisu ducha místa použít kategorií krajiny a sídla a analyzovat je v souvislosti s prostorem (trojrozměrná organizace prvků, které vytváří místo) a charakterem (celková atmosféra, která je nejjobecnější vlastností každého místa, jehož charakter však závisí na tom, jak jsou zde věci zhotoveny. Je proto určován technickou realizací).³⁸ Prostor společně s charakterem vytvářejí lidmi žitý prostor.³⁹ Jako architekt,

³³ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 8. Dále viz. NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 5. „Člověk bydlí, pokud se může orientovat ve svém prostředí a identifikovat se s ním, či krátce řečeno, jestliže zakouší své prostředí jako významuplné.“

³⁴ Tamtéž, s. 19.

³⁵ DAY, CH. *Duch a místo*, s. 17.

³⁶ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 14.

³⁷ DAY, CH. *Duch a místo*, s. 21.

³⁸ „... místa tedy označujeme podstatnými jmény. Z toho vyplývá, že je pokládáme za skutečné věci, které existují. Naproti tomu prostor, jako systém vztahů, označujeme předložkami (místo jako prostor, kde věc je). Charakter označujeme přídavnými jmény.“ (NORBERG-SCHULZ 2010: 15)

³⁹ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 11.

autor pokládá za své poslání zviditelňovat génia loci, vytvářet místa naplněná významy, které mají následný pozitivní dopad na kvalitu *bydlení*.⁴⁰

Stojíme-li například u orloje na Staroměstském náměstí v Praze a netrpělivě čekáme na kostlivce, který oznámí svým zvoněním událost nesoucí zprávu, jejíž obsah nemusíme být schopni ihned rozpoznat, dýchá na nás závan čehosi velmi starého a přitom stále živého. Po prohlédnutí místa orloje a po prožitku společného očekávání máme pocit, že k nám promlouvá minulost. Prožitek místa je v takové chvíli nanejvýš osobním a do velké míry nesdělitelným.⁴¹

Shulze nalézá původ pojmu *génus loci* v římském pojmu, který takto označoval ochranného ducha každé nezávislé bytosti, ducha dávajícího lidem i místům život při doprovázení od narození až do smrti. Tento duch je to, co určuje charakter i povahu lidí i míst. *Génus* tak označuje, *co věc je*.⁴² Autor navrhuje zkoumat tento charakter míst, který je určen tím, *jak věci jsou*, a vztahuje proto naše zkoumání ke konkrétním jevům našeho žitého světa. To je způsob, jak je následně možné uchopit *génia loci*, jehož přízeň dávní předkové pokládali za nutnost pro bydlení. V tomto chápání bylo v důsledku velmi nepříznivé nevycházet s *génie*m lokality, kterou člověk *obýval*.⁴³

Silný *genius loci* nesou především místa s bohatou historií, která může sahát i dále než je doba předkřesťanská. V minulosti se jednalo o místa významná pro rituální činnosti společenského nebo individuálního charakteru, jejichž poloha je v mnoha případech ovlivněna přírodními podmínkami určujícími jejich jedinečnost v krajině. Různé druhy označení (stavba kostela, kaple, pomníky, svatá místa, náhrobní kámen atd.) zvýrazňovaly jejich posvátnost a důležitost. Stejně jako u uměleckých slohů v architektuře, kde se jednotlivé slohy v historii vrstvily, prolínaly a vyvíjely, tak i silná místa byla vícekrát označována různými symboly a *génus loci* uchováající jejich posvátnost tak mohl putovat společně s tamějšími obyvateli. Není divu, že takové lokality patří k nejsilnějším místům, kde máme možnost výrazněji pociťovat ono *génus loci* na vlastní kůži dodnes.

⁴⁰ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 5.

⁴¹ Viz. CÍLEK, V. *Borgesův svět*, s. 108-109. Václav Cílek považuje takové zážitky minulosti za nevědomky námi nošené fragmenty dávných děl a myšlenek filozofů. Jakoby všechny závažné knihy byly sestaveny z metafor, které jsou sesbírány již od doby kamenné (viz. tamtéž)

⁴² NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 18.

⁴³ Tamtéž, s. 10.

Rozumově smýšlející společnost, která přichází s industriální revolucí, přestává doceňovat hodnotu silných míst. Z místa *pobytu* (viz. 5. odstavec v této kapitole) se stává místo prázdňým prostorem, který čeká výhradně na své efektivní využití. Tento obrat má jistě souvislost s karteziánským obratem ve vědeckém myšlení během doby osvícenství.⁴⁴ V předmluvě knihy *Duch a místo* Josef Horný⁴⁵ upozorňuje na to, že dnes je absence *genia loci* zcela běžná a co horšího, většina obyvatel přinejmenším našeho teritoria (Česká republika) už ji ani nechápe jako ztrátu. Je to zarážející, protože podle Schulze⁴⁶ byl *genius loci* již od dávných dob pokládán za konkrétní skutečnost, s níž se člověk setkává tváří v tvář a s níž se musí vyrovnávat ve svém každodenním životě. Dalo by se tedy mluvit o krizi charakteru místa v každodenním životě.

Duch místa v minulých dobách nebyl pouze vágním nebo esoterickým pojmem ale spíše živoucí skutečností, která pomáhala obyvatelům nalézt oporu pro svou existenci. Bylo nezbytné se orientovat. K tomu byla nutná identifikace s prostředím, tj. vědět, jaké je určité místo.⁴⁷ Poznání místa a jeho ducha bylo v minulosti významným počinem a i prvotním momentem pro přijetí místa člověkem a i člověka místem. Bylo třeba se dostat pod ochranu slupku místa. Můžeme tedy říci, že *genius loci* nás oslovuje bez našeho přičinění, ale pro své objevení (projití ochrannou vrstvou) vyžaduje námi vynaložené úsilí. O významu identifikace s místem (viz. kapitola 3.3).

Podobný více osobnostně orientované zamyšlení nad *geniem* uvádí významný popularizátor krajiny a míst Václav Cílek v příměru k lidskému *daimonu*,⁴⁸ který otvírá brány bytosti tím, že přichází k sobě. Tento proces může být urychlen různými technikami měnícími stav vědomí nebo užitím psychicky aktivních látek (např. holotropního dýchání nebo extatického tance, požívání lysohlávek či kouření marihuany, LSD atd.). Existují ale i milé, pracné a pomalé techniky jako malba, studium starých jazyků, práce s hlínou a četba poetických knih. Nejpřirozenější cestou k uvědomění si *daimona* je podle autora pobyt na starých místech a na významných bodech krajiny a to pokud možno doprovázený četbou

⁴⁴ Srov. např. knihy CAPRA, F. *Bod obratu* nebo CAPRA, F. *Tao fyziky*.

⁴⁵ DAY, CH. *Duch a místo*, s. 8.

⁴⁶ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 5.

⁴⁷ Tamtéž, s. 18.

⁴⁸ Slovo *daimon* pochází z řecké mytologie, kde je takto označena zvláštní božská bytost, která ovlivňuje osudy člověka. Slovo *daimonion* je výrazem pro hlas svědomí u Aristotela.

starých knih. Daimon člověka je totiž vždy nějak spjatý s daimonem našich praotců.⁴⁹ Cílek uvádí příklad při probuzení vlastního daimona imaginace, které rozděluje do dvou kroků. Tím jedním je kontakt s předky a tím druhým je kontakt s krajinou. Dochází při tom ke kombinaci hmotného světa a kultury.⁵⁰

Interpretace *genia loci* u Schulzeho je opřena o tři krajinné typy, které nám pomáhají pochopit *genia loci* v každé konkrétní situaci. Ty jsou charakterizovány třemi ideálními krajinami, třemi archetypy přírodního místa zrozenými ze základních vztahů země a nebe. Jejich kombinace lze sjednoceně pozorovat v krajině komplexní (samostatně se jednotlivé typy nevyskytují).⁵¹ Podle Schulzeho existují místa, kde silně pocítujeme rozmanitost a tajemnost přírody, jiná místa, kde se hlavním záměrem stalo vyjádření abstraktního obecného řádu, a jiná, kde síly přírody a řád dospěly ke srozumitelné rovnováze. Mluví o třech rozlišitelných kategoriích – *romantické, kosmické a klasické*.⁵² Zmíněné tři typy jsou:

- *Romantická krajina* – Je zde neomezené množství různých míst, kde chybí jednotící řád. Přístup je empatický. Slunce zde hraje hru stínů a světelných skvrn. Aby zde člověk našel *genia loci* a získal existenciální oporu, musí ho pochopit. Pro takové hledání se může stát velmi atraktivní znovuobjevené příběhy o Krakonošovi nebo Rumcajsovi. Člověk se tím vrací k obrazům, které intuitivně tuší ve své duši.
- *Kosmická krajina* – Člověku neposkytuje dostatečnou existenciální oporu. Neobsahuje totiž individuální místa, ale tvoří souvislou neutrální základnu. Země je skryta v poušti, přičemž nebe je strukturováno Sluncem. Typická krajina pro muslimské země středního a dálného východu.
- *Klasická krajina* – Srozumitelná kompozice rozlišitelných prvků zde sjednocuje významuplný řád odlišných individuálních míst. *Genius loci*

⁴⁹ CÍLEK, V. *Borgesův svět*, s. 151-152.

⁵⁰ Tamtéž, s. 152.

⁵¹ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 42-47.

⁵² Tamtéž, s. 69.

klasické krajiny je proto nejzjevnější tam, kde jsou jasně definovaná přírodní místa zvýrazněná láskyplnou péčí člověka. Krajina je opravdovým výrazem klasického smíření, které se projevuje jako harmonická rovnováha nebe a země.

Schulze tyto tři typy užívá vedle určení přírodních míst i pro určení *genia loci* umělých člověkem vytvořených míst (sídel). V českém kontextu můžeme mluvit o protínání krajiny romantické s krajinou klasickou. Jistou analogii můžeme vidět i pro dominantní náboženské tradice evropské kontinentu. Pro původní evropská náboženství romantický typ, pro náboženství středního a dálného východu krajinu kosmickou, pro západní křesťanství krajinu klasickou. Jisté je, že jednotlivé kultury interpretují krajinu různým způsobem a liší se tak její symbolický význam. Pro potřebu této práce bude však postačovat takto obecně podané rozdělení a popis základních principů interpretací *genia loci* krajiny.

1.3 Paměť krajiny

Jako druhou charakteristiku, která nám může pomoci při práci s fenoménem krajiny je její paměť. Etymologický slovník uvádí původ tohoto slova ve slovanském slovu *pomněti* (vzpomenouti, znovu mysliti na něco).⁵³ Jde o schopnost uchovávat a vybavit si, co bylo myšleno v minulosti. Jiří Sádlo ukazuje poněkud lineárnější rozměr krajinné paměti v průměru k té lidské jako schopnost disponovat svými staršími, konzervativními strukturami, vybavovat si je, rozvíjet v přítomnosti a konfrontovat je s otvírajícími se možnostmi.⁵⁴

Cílek chápe paměť jako opakovanou zkušenost, která umožňuje návraty k této prožité zkušenosti. Paměť tedy předpokládá nějaký zápis nebo uložení do paměti a opětovné vyvolání tohoto děje v delším časovém horizontu. Paměť krajiny se týká uzavřeného děje, ale některé děje (např. obhospodařování krajiny nebo architektura s využitím místních materiálů) však stále pokračují. Takové krajiny, jejichž život stále pokračuje v kontinuitě činností v krajině) nás naplňuje klidem především díky kompenzaci chaosu umělých míst

⁵³ MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*, s. 430.

⁵⁴ SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2008), s. 234.

zachovaným řádem. Krajina pak může představovat jakési zrcadlo, které nás v čase změn díky hloubce své paměti vrací do běžného, přirozeného času a tempa.⁵⁵

Můžeme také hovořit o vrstevnatosti krajinné paměti. Organistické pojetí, které nabízí Sádlo, vidí jednotlivé vrstvy v koexistenci, v níž si ty staré často skryté ponechávají určující úlohu, zakládají historicitu a nedovolí mladším strukturám, aby se plně emancipovaly. Nejstatičtější představa krajinné paměti je založena na přítomnosti starých objektů v krajině. Krajina obsahuje památky, němé svědky minulosti, a tím je řečeno vše. Ty bývají skryté do novějších podob, novějšími nánosy převrstvené. Nejstarší jsou vespod. V tomto pojetí je krajina pouze souhrn nějakých různě starých objektů a kromě toho paměť zůstává vně krajiny. Obstaráváme ji my svou interpretací těchto objektů.⁵⁶ Díky přírodním procesům společně se zásahy člověka se v krajině objevují místa, kde se můžeme setkat s více historickými vrstvami najednou

Václav Cílek paměť krajiny dělí na dvě složky: přírodní a kulturní.

- Na úrovni **přírody** závisí paměť krajiny na geomorfologii krajiny (mikroklima, půdní pokryv, půdní podloží, reliéf). Například povodeň opakovaně vrací vodní tok do původního koryta.
- Na úrovni **kultury** závisí na zachování všech druhů památek a jejich zapojování do života komunity třeba i ve změněném významu.⁵⁷

Člověk si díky krajině má možnost uvědomit, co se odehrálo a jaké následky přineslo jeho přičinění a to samozřejmě i v pozitivním smyslu. Opět se vracíme k dvěma kooperujícím, koevolujícím (spolu se vyvíjejícím a ovlivňujícím) fundamentům kulturní krajiny (kultury a přírody).

Jednoduše lze říci, že paměť krajiny neznamena nic jiného než schopnost čelit rozmarům své doby a nenechat se jenom vláčet neustále se proměňující přítomností. Proto je tento pojem svůdný a inspirativní, ale také mnohoznačný a v podstatě vágní, což se může

⁵⁵ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 112-116.

⁵⁶ SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2008), s. 234.

⁵⁷ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 112-114.

stát rizikem spočívajícím v jeho ztrátě profanací a následným vyprázdněním. Autor představuje také vlastní pojetí dynamiky tvorby a zanikání paměti krajiny. Krajinu stabilizuje jednak její tzv. paměť, čili tlhnutí ke konzervativnosti, a jednak role neurčitosti, čili tlhnutí k náhodě, k rozostřenosti jevů a nedůslednosti probíhajících dějů. Vlastní dynamika spočívá v periodickém *předbílání dějin* (pokud změna šířící se v širším územním měřítku narazí na zvlášť příhodné podmínky) a v *průběžném mazání stop*. To vše jsou patrně obecné vlastnosti krajiny v Čechách se projevující dosti silně.⁵⁸

Vedle mazání stop a předbílání dějin probíhá také jejich *reinterpretace* spočívající v podvazování pod amputovanou periodou. Důsledkem je pak změna kontextů a významů míst. Historický vývoj se pak stává nepřehledným a bohatým na pasáže vymazané z paměti. Průběžné zahlazování historických stop spočívá v mazání krajinné paměti a v posílení vývojových předělů:

- *mazání krajinné paměti* (tzn. posílení dočasnosti oproti historické věrnosti)
- *posílení vývojových předělů* oproti trvání pozůstalých struktur (např. krajinný ráz nebo určitý styl v lokální architektuře). Objekt nebo celý jeho kontext s okolím lze nahradit novým nebo lze kontext celkově přeznačkovat, čímž objektu opatříme novou identitu.⁵⁹

Můžeme tedy konstatovat, že procesy tvorby a zániku paměti krajiny nespočívají pouze ve viditelné změně, patrné po úpravách v architektonické oblasti či v oblasti obhospodařování krajiny, ale i ve změnách lidského vnímání míst. S tím se pojí i vznik a přetváření příběhů z ať už reálných skutečných událostí nebo jejich interpretací. Které obsahy krajinné paměti byly dříve, se můžeme jen domnívat.

Polemiku nad touto otázkou nabízí Cílek ve své knize *Obraz krajiny*. Dokládá, že není možné rozhodnout, zda paměť krajiny nějak metafyzicky záhadně obsahuje i dávné příběhy, anebo zda krajina působí po těch mnoha tisících letech, kdy jsme si vyprávěli příběhy, dodnes na naši imaginaci prostřednictvím takových detailů jako křivka meandru

⁵⁸ SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2008), s. 233.

⁵⁹ Tamtéž, s. 237.

potoka nebo barva skalního výchozu. Myslí si, že ani není nutné to nějak řešit. Za mnohem důležitější považuje zachování takových míst a takových krajin, které budou na naši mysl a představivost obecně působit tak, že budou mimoděk a třebaš proti naší vůli generovat příběhy.⁶⁰

Simon Schama se ve svém díle *Krajina a paměť* především ptá po vztahu člověka a krajiny. Zajímá ho způsob přetváření člověka krajinou a naopak. Hlavní vliv krajiny na kulturu přisuzuje sakrálním krajinám, řekám, horám, lesům.⁶¹ Vedle historické a filosofické interpretace užívá hojně i interpretaci přírodně-mytologickou, přičemž odkazuje na životní příběhy a dílo jednotlivých osobností, které měli krajinu ve středu svého zájmu (např. J. J. Rousseau či Henry David Thoreau). Témata dotýkající se samotného smyslu lidské existence ukazuje v perspektivě příběhů těchto osobností i samotných uměleckých děl. Jako historik umění zkoumá možnosti, jak krajina zásadním způsobem ovlivnila také lidskou představivost. Ze Schamovy knihy je dále možné odvodit, že krajina je pro člověka nejen biologickým prostředím, prostorem pro lov a jinou hospodářskou činnost, ale také prostorem, který trvale ovlivňoval naši kulturu a představivost, a dokonce i prostorem mytologickým.⁶²

Autor nechce zabředávat do odlišných charakterů západní kultury a přírody, ale spíše zdůrazňuje sílu všeho, co je k sobě poutá.⁶³ Tato síla se často skrývá pod vrstvami samozřejmosti. Proto konstrukci obsahu knihy přirovnává k zařízení k hlubinným vrtům, které se snaží dolovat pod úroveň našeho konvenčního vidění, kde hodlá znovu nacházet prameny mýtů a pamětí, ležících pod povrchem a to v kapitolách, jež jsou v knize členěny do třech velkých celků: prvním je les, dále skála a třetí je tvořen trojicí dřevo, voda, kámen (smysly uchopitelné jevy v krajině).⁶⁴ Jde především o okamžiky poznání, kdy některé místo náhle odhaluje svou spojitost se starobylými a svěbytnými představami o lese, hoře či

⁶⁰ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 108.

⁶¹ Důvodem proč autor takto člení své dílo je krajinná scenerie, která je vystavěna z vrstev paměti a vrstev kamene. Proto autor volí stejně samozřejmé a uchopitelné přírodní prvky (viz. SCHAMA 2007: 5).

⁶² Viz. VOKOLKOVÁ, D. *Les jako hradba - Obrazy rozhraní dvou světů*, s. 3-4.

⁶³ Zda jsou vztahy mezi přírodní formou a lidským výtvořem ve skutečnosti vrozené, alespoň natolik vrozené jako nutkání ovládnout přírodu, již je prý pro Západ tak typické, nechává autor na posouzení čtenáři (SCHAMA 2007: 14).

⁶⁴ SCHAMA, S. *Krajina a paměť*, s. 13.

řece.⁶⁵ Jde o hledání, opětovné objevování toho, co již máme, co však nějakým způsobem uniká našemu poznání a porozumění. Spíše než znovu vysvětlovat to, co jsme ztratili, je zde snaha zkoumat to, co ještě můžeme nalézt. Jakmile byla totiž narušena archaická kosmologie, podle níž měla být celá Země posvátnou a člověk pouze jediným článkem v dlouhém řetězci tvorstva, *bylo plus minus pár tisíciletí po všem*.⁶⁶ Schama přes všechny názory, že západní kultura se během svého vývoje zbavila všech přírodních mýtů⁶⁷, tvrdí, že ve skutečnosti tyto mýty nikdy nevyumizely. Říká, že jestliže je tradice naší krajiny produktem naší sdílené kultury, tak ze stejného důvodu je zároveň tradicí čerpající z bohatého ložiska mýtů, vzpomínek a utkvělých představ. Kultury, jež máme, jak je nám řečeno, hledat u jiných rodných kultur (kulty pralesa, řeky života, posvátné hory), jsou ve skutečnosti *stále živé a dosud nás obklopují*, jen pokud víme, kde je hledat.⁶⁸

K tomu, jaké podněty může přinést práce s mýty obsaženými v krajině pro kultivaci religiozity dospívajících, se ještě vrátíme (viz. kapitoly 3.4 a 3.5).

1.4 Shrnutí první kapitoly

Jde-li nám o kultivování lidské religiozity v krajině, museli jsme tento fenomén nějak uchopit. To se může dle našeho názoru nejlépe podařit pomocí pojmů krajina, krajinný ráz, genius loci (duch místa) a paměť krajiny.

Při uvažování o různém vnímání krajiny je patrné, že krajinu lze pojmut jako fyzicky přítomné prostředí, které je možné uchopit běžně užívanými smysly (sluch, hmat, čich, zrak) anebo jako něco nefyzického, co můžeme intuitivně zachytit citem či skrze zkušenost jiných osob. První perspektiva je spojena ze zemí a jejími materiálním bohatstvím. Ta druhá je spíše spojena s pocity a subjektivním vnímáním. Každý pak může to, co je v krajině fyzicky přítomné, interpretovat jinak. I přesto lze dospět k obecným definicím principů vnímání krajiny, které názorně rozebírá např. John Wylie ve své knize *Landscape*. Jeho výklad čtyř pnutí, která jsme představili, dokazuje vysokou míru spojení lidského

⁶⁵ SCHAMA, S. *Krajina a paměť*, s. 16.

⁶⁶ Tamtéž, s. 12.

⁶⁷ Srov. LÉVI-STRAUSS, C. *Mýtus a význam*, s. 11. Moderní člověk již vědomě mýty nemyslí, Lévi-Strauss ovšem tvrdí, že je přestal myslet pouze na vědomé úrovni. Myslí se stále, ale my o tom dnes nevíme.

⁶⁸ SCHAMA, S. *Krajina a paměť*, s. 12.

vnímání se samotnou podstatou krajiny, která se může v extrémním případě stát pouze lidským konstruktem.

Další z definic, které je možné nazvat obecně platnými je zahrnuta v pojmu krajinného rázu, který je složen z viditelných a skrytých prvků krajiny. Původcem prvků viditelných je činnost fyzická. U těch skrytých je to především činnost mentální, která má úzkou spojitost s fyzickou krajinou.

Z důvodu ujasnění pojmů ohledně míry lidského vlivu v krajině je třeba ho správně pochopit. K tomu nám pomáhá zjednodušené srovnání života ve městě a na venkově. Člověk hovořící o kultuře v moderní době s lehkostí často opomíjí nespornou úlohu přírodního prostředí. Hovoříme-li konečně o kulturní krajině, zvažujeme především kritérium udržitelnosti v kombinaci převažujícího vlivu kultury a přírody. Výsledkem jsou pak tři druhy krajin: *přírodní, kulturní a umělá*.

Krajina by ovšem takto charakterizovaná byla pouze prostředím, kde člověk konzumuje a více či méně soupeří s divokou nezkrotnou přírodou. Že tomu tak není, jasně ukazují další dvě charakteristiky ducha místa a paměti krajiny. Tyto dva pojmy spolu souvisejí. Liší se pouze v tom, že paměť krajiny se týká krajiny jako celku na rozdíl od *genia loci*, který je vztahován především na konkrétní místo. Možná by bylo možné říci, že paměť krajiny se týká širší skupiny lidí (příslušníci kraje, státu či kontinentu) a *genius loci* naopak místa a jednotlivce.

Genius loci je výhradně subjektivní člověkem vnímanou skutečnou součástí lidské existence. Projevuje se na fyzické úrovni podle toho, jak moc je zakořeněn v žité realitě skutečnosti. S tím souvisí i vnímání posvátna, které se z určité části odvíjí od zážitků transcendence v krajině (viz. kapitola 3.5). Zmínili jsme také rizika umělých krajin, které mnohdy pozbývají jakoukoli vztáznost k místu, kde byly zbudovány. Pokud je *genius loci* odrazem lidské vnitřní reality, pak nedostatek autentičnosti místa může mít vliv i na tvorbu vlastní identity mladých dospívajících lidí, pro které je v tomto období (období adolescence) autenticita lidí i prostředí naprosto klíčová (viz. kapitola 3.3). Sledujeme Schulzeho a Cílka, kteří se oba zmiňují o potřebě orientace. Nejde jim jen o orientaci v terénu, ale také orientaci v událostech a souvislostech, které krajinu stmelují a stávají se

podhoubím *genia loci* a obsahu paměti krajiny. Potřeba orientace souvisí se smyslem života, který podle Viktora Frankla je základní esencí vůle k životu. Frankl upozorňuje, že na rozdíl od zvířat člověku neříkají instinkty, co musí, ale dnes to nedělají ani žádné tradice a on neví, co by měl dělat. Chce pak jen to, co dělají jiní nebo chtějí, aby dělal. Může pak vzniknout tzv. existenciální vakuum, kde dochází k úplné ztrátě smyslu, která může v důsledku končit citovou vyprahlostí nebo dokonce smrtí.⁶⁹ Jelikož moderní mladý člověk netráví věk adolescence v rodném městě, v rodné krajině, je zde důvod se obávat, že ztratí orientaci nejen v rodném místě, ale i ve světě.

Proč je důležité se v pedagogické práci zaměřit na vztah mladých lidí k místu, z kterého pochází (případně kde žijí delší dobu své životní etapy) a jak se vypořádat s důsledky světoběžnictví (tj. kosmopolitního životního stylu umocněného svou mediální propojeností)? Možné podněty k uvažování nad odpověďmi se pokusí nabídnout třetí část této práce. V následující kapitole se budeme zabývat několika významnými autory, kteří mají k tématu vztahu krajiny a člověka jistě co říci.

⁶⁹ FRANKL, V. *Vůle ke smyslu*, s. 7.

2. CHÁPÁNÍ KRAJINY U VYBRANÝCH AUTORŮ

Z nepřeberného množství autorů píšících o krajině vybíráme pro potřeby této práce jen tři. (J. J. Rousseaua, J. Sádla a V. Cílka). Je to proto, že jejich přístup zohledňuje více perspektiv. U Rousseaua je to filosoficko-pedagogický přístup navracející se k romantickým ideálům. U Sádla jde o hermeneutický přístup, který pracuje s obsahem historie krajiny. U Cílka mluvíme o přístupu fenomenologickém, který zohledňuje vnitřní prožívání krajiny jedincem. Myšlenky a přístupy autorů mají především otevřít prostor pro zpracování třetí kapitoly. K lepšímu pochopení myšlení jednotlivých osobností uvádíme v úvodu kapitoly stručně zpracovaný dějinný vývoj vnímání krajiny. Poté se budeme věnovat jednotlivým autorům.

2.1 Stručný dějinný vývoj vnímání krajiny

Krajina fascinuje a inspiruje člověka od pradávna, o vnímání krajiny jako celku však můžeme hovořit až v období klasické antiky, kde byla ceněna krajina, již alespoň částečně zformována člověkem, především pro svou užitečnost.⁷⁰ Vnímání jednotlivých přírodních objektů se samozřejmě objevuje i v delší minulosti, ovšem ne v souvislosti s celkem krajiny. O vnímání krajiny jako celku lze hovořit ale až v helénismu, kde je spojeno s rozvojem velkých měst a určitou zálibou v přírodě. Antika tedy oceňuje v přírodní krajině hlavně možnosti zemědělství a lovu.⁷¹

Ani středověký člověk neoceňoval estetiku krajiny jako celku ale pouze její jednotlivé objekty. Nikdy se nevztahoval k nějaké lesnaté či hornaté krajině. Záliba v přírodě, zde zcela mizí.⁷² Příroda byla vnímána jako nebezpečná děsivá síla, s kterou je třeba neustále svádět boj o přežití. Až hluboko do novověku zůstává místem, kterému je lépe se vyhnout.⁷³ Období renesance přináší změnu, kdy se zvyšuje zájem o přírodu vnímatelnou smysly. Dosvědčují to např. skici krajinek u Leonarda (1452 - 1519).⁷⁴

⁷⁰ KOMÁREK, S. Stromy a jejich vnímání člověkem. In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 22.

⁷¹ STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku*, s. 168.

⁷² Tamtéž, s. 168.

⁷³ MAUR, E. *Paměť hor*, s. 10.

⁷⁴ STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku*, s. 168.

Přírodní krajina zůstává odpuzující a děsivou svou drsností a svými nebezpečími. Estetický ideál středověkého i renesančního člověka neztělesňovaly hory, ale naopak klidná, usměvavá nížina s obdělávanými polnostmi, drobnými hájky, tichými říčkami, krajina zalidněná a bezpečná.⁷⁵

Holistické vnímání krajiny přichází až s krajinomalbou v 17. století např. u Rembranta, který žil v letech 1606-1669 (viz. úvod k 1. kapitole práce). O vlastním ocenění volné krajiny můžeme však mluvit až na počátku 18. stol. v kontrastu k uměle udržované, přírodu jen zdánlivě připomínající, geometrizované architektuře francouzské zahrady.⁷⁶ Příroda je ceněna ve své volné, divoké stránce, jako Bohem stvořená. Proto začínají být doceněny i horské a lesní scenérie, v té době dosud výsostně přírodní krajiny, které byly doposud považované za exemplární příklady šeredna.⁷⁷

Opravdovou revoluci přináší období romantismu (1790 - 1. pol. 19. stol), kde je krajina zahalena tajemstvími světa. Vše v přírodě je proniknuto Duchem a komplikovanou symbolikou, což dodává přírodě živosti a oduševnělosti.⁷⁸ Romantické uctívání přírody se pojí s objevováním složité subjektivní krajiny lidského nitra, do něhož otevírá cestu romantická kontemplace krajiny, jež je výrazem touhy po dotyku nekonečna.⁷⁹ Celé 19. století na romantiky navazoval kult přírody⁸⁰ reprezentovaný Ralph Waldo Emersonem a Henry David Thoreauem. Pro romantiky, kteří smysly vnímanou krajinu pojímali jako šifru (stín, symbol) neviditelného světa (vnitřní krajiny duše), bylo bezpochyby pravdou, že lidské vnímání náleží zároveň do metafyzické oblasti.

Obdobně vnímali již zmínění američtí transcendentalisté přírodu a zemi jako „oživenou duchem“ (Emerson), prostoupenou nepostižitelnou inteligencí (Thoreau). K existenciálnímu ponoru do krajin vlastního nitra dochází umění symbolismu, které na podněty romantismu bezprostředně navazuje. Noc otevírá snění romantického poutníka

⁷⁵ MAUR, E. *Paměť hor*, s. 10.

⁷⁶ STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 37-38.

⁷⁷ STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku*, s. 169.

⁷⁸ STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 40.

⁷⁹ ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 35.

⁸⁰ STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 40.

i symbolisty cestu za hranice smyslovosti, do vnitřní krajiny duše.⁸¹ Oba autoři jsou touto filosofií hluboce ovlivněni.

Emerson důrazně varoval, že tradice, konvence, historie jsou překážkou, zkreslujícím filtrem a že je třeba se od nich oprostit a vnímat svět očima dítěte, bez předsudků a bez předpojatosti, jakoby poprvé.⁸² Hlavním dílem amerického myslitele popisující živoucí principy odehrávající se již za hranicemi fyzického světa je spis *Příroda a duch*. Autor v ní píše: „*Filozoficky posuzován, vesmír skládá se z Přírody a Ducha. Přesně mluveno, vše, co je různé od nás, vše, co filosofie odlišuje jako Ne Já, i příroda i umění, všichni ostatní lidé a mé vlastní tělo musí být zařadeno pod jméno Příroda.*“⁸³ Účel existence přírody popisuje takto: „*Příroda je stvořena, aby se spojila s duchem k našemu osvobození...*“⁸⁴

Thoreau se pokusil jít ještě dál pokusem dokázat, že je možné žít jako filosof, v souladu s esenciálními fakty života. Jeho ideál omezené spotřeby má v době kultu spotřeby obzvláštní aktuálnost. Vytyčil základní potřeby a hodnoty (jídlo, úkryt, ošacení, palivo), které podrobně popisuje v eseji *Walden, aneb život v lesích* (během polopoustevníckého života se zde věnuje především sociálním kontaktů, ale i praktickým každodenním činnostem jako stavba domu, rybolov či pěstování fazolí. Shrňeme-li, tak za pravou filosofii života považuje *ekonomii žítí*.⁸⁵ Vrací se tím k výše zmiňované udržitelnosti jakožto jedné z hlavních charakteristik kulturní a přírodní krajiny. Krajinné prostředí je zde podrobováno důkladné lidské reflexi.

Můžeme shrnout, že revoluce, kterou romantismus přinesl, objevuje mimo jiné chůzi a putování jako kulturní akt a z procházky do přírody učinil umělecky atraktivní a zároveň i hluboce filosoficky reflexivní záležitost.⁸⁶

Jak ale upozorňuje Karel Stibral, je nutno podotknout, že tento vývoj se týkal pouze intelektuálů, aristokracie a měšťanstva a nikoli vesnického obyvatelstva, kde tradiční postoj

⁸¹ ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 36.

⁸² STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 62.

⁸³ EMERSON, R. W. *Příroda a duch*, s. 4-5.

⁸⁴ Tamtéž, s. 46-47.

⁸⁵ STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 62.

⁸⁶ ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 23.

zůstal až do 20. stol. („*tedy čisto v kraji polnatém a ošklivo v kraji hornatém a lesnatém*“).⁸⁷

Za zmínku stojí také období secese (přelom 19. a 20. stol.), kdy je přírodní krajina považovaná za projev životní síly. Současně s tím dekadence přírodou opovrhne a adoruje umělost a civilizaci. Tento trend, který vítězí v našich zemích, se v podobě sociálního realismu upíná k symbolům moderního pokroku. Jde především o symboly kouřících továren, dolů a měst. To vše je provázáno pánovitým a přezíravým postojem k přírodní krajině, který se v 60. letech láme. V ochraně přírody, jejíž zájmy hájí různá ekologická hnutí, se nevědomě objevuje vliv estetických preferencí z doby romantismu včetně myšlenek J. J. Rousseaua. Za hodné ochrany se považují esteticky cenné krajinné celky. Přednost ochrany mají jednotlivé druhy považované za krásné.⁸⁸

Vývoj smýšlení o krajině a jejího vnímání nám ukazuje, že ne vždy byl kladen důraz na její důležitost. Nejdůležitější souboj o její význam je sveden při nástupu osvícenství, kdy právě J. J. Rousseau upozorňuje na rizika čistě rozumového chápání svých vlastních učitelů. Současná doba připomíná začátek 20. stol., kdy dekadence soupeří se secesí o to, na co bude dán větší důraz v začínajícím 20. století, minimálně v tom, že zde máme nejmodernější technologie naproti „zpátečnickému“ návratu k udržitelné méně moderní tradici. Domníváme se, že současný mladý člověk dříve nebo později, ať už žije své mládí na venkově nebo ho stráví ve městě, musí čelit těmto dvěma ve své podstatě rozporným přístupům k přírodní krajině. Abychom ukázali na možnou inspiraci, která by mohla obě pozice vyvážit, budeme se nejdříve zabývat myšlenkami J. J. Rousseaua, které, jak jsme už zmínili, na začátku 20. století ovlivnily rozhodování západní civilizace o tom, jak naloží s rostoucím pokrokem. Má Rousseau co říci k tomu, jakou roli může hrát krajina při kultivování mladého člověka v současnosti?

2.2 Krajina u J. J. Rousseaua / romantický přístup

Jak bylo již zmíněno, J. J. Rousseau byl ovlivněn romantismem, jeho pojetím poutníka, který rozjímá nad krajinou a její tehdy ryze přírodní krásou. Romantickou procházku do

⁸⁷ STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 41.

⁸⁸ STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověk*, s. 170.

nespoutané přírodní krajiny Rousseau chápe jako výraz spontaneity a svobody jedince, který tímto způsobem přestává být obětí civilizačních zvyklostí a stereotypů a v citovém souzvuku obnovuje vztah své vlastní přirozenosti s přírodou.⁸⁹ Rousseau vzbuzuje zájem o do té doby v Evropě odmítané scenérie tím, že staví proti sobě městskou civilizaci a život v přírodě s přírodou jako objektem zájmu. „*Kultura a civilizace podle něj pouze zkazila původně dobrou přirozenost člověka, který kdysi v divošském stavu žil zcela svobodný a volný ve stejně volné a svobodné přírodě.*“⁹⁰ Tím jako první postavil přírodu a civilizaci proti sobě.⁹¹ Ve městě je podle Rousseaua člověk otrokem své přetvářky, neustálého pachtění po majetku, účelových vztahů a honbou za uznáním. Naopak být v přírodě pro něj znamenalo být i v blízkosti Boha, který je jejím stvořitelem. Proto vybízí k uctívání Boha v přírodě. Obdiv nad krásou (estetikou) přírody je pro něj autentickou modlitbou k Bohu, která je nadřazena pouhým slovním formulacím.⁹² Není se čemu divit, když tím proti sobě poštává tehdejší církevní představitele, kterým není z pochopitelných důvodů lhostejné znevažování formální modlitby ve společenství a prostoru chrámu, který je jediným vhodným místem pro bohoslužbu.⁹³ Pro nás je ale důležité, že aktem náboženským se v Rousseauově perspektivě stává i estetické souznění s přírodní krajinou. V úvodu své rozpravy O původu nerovnosti mezi lidmi předkládá v roce 1754 pojetí člověka, kterého nazývá ctnostným divochem či přirozeným člověkem. Píše: “*Jasně vidíme jen to, že k tomu, aby zákon byl zákonem, je třeba, aby nejen vůle toho, kterého zákon zavazuje, se mu uvědoměle podrobovala, ale aby zákon byl též přirozený, aby mluvil bezprostředně hlasem přírody.*”⁹⁴ Člověk se stává sám sebou především tam, kde může být sám. Samota totiž nerodí jen vysoké ideje, klid či soustředění, ale i neporušené emoce.⁹⁵

Příroda je pro něj také připomenutí čistého neposkvrněného období dětství, stavu rovnosti a svobody. Je tedy i prostředím významným pedagogicky. Umožňuje

⁸⁹ ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 25.

⁹⁰ STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 39.

⁹¹ STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku*, s. 74.

⁹² STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 39.

⁹³ Srov. STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku*, s. 75.

⁹⁴ ROUSSEAU, J. *O původu nerovnosti mezi lidmi*, s. 24.

⁹⁵ STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku*, s. 76-77. Následující dva odstavce vychází ze shrnutí Rousseauova díla u STIBRAL, K. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku* a to zejména na stranách 80-84.

přírodovědné zkoumání, ale také kultivuje city a duševní vlastnosti. Rousseau nechce člověka divokého, pudového, ale člověka přirozeného (nеспoutaného vlivy civilizace). V dnešní době bychom nejspíše mluvili o člověku venkovském, který žije v rytmu kulturně-přírodní krajiny bez přílišného vlivu většího města. Mladý člověk však není vychováván samotnou přírodou, ale je vychováván ke vztahu k ní. Tento vztah roste v průběhu dětství i dospívání. Příroda se stává konečným útočištěm, kam máme možnost se ukrýt před zlem. Stibral konečně shrnuje, že pro Rousseaua je odchod do přírody sice ideálem, ale není nutné do ní odcházet. Jde mu o to, aby byla příroda pozorována ve svém přirozeném stavu. (odtud také jeho záliba v popisu rostlin do osobních herbářů). Estetická libost v jejím pozorování se neustále prolíná s rozměrem religiózním.

Co však autor na přírodě hodnotí jako nejcennější? Vedle rostlinné a živočišné říše oceňuje celkové krajiny a její útvary. Jak již bylo zdůrazněno, jde o opravdovou revoluci vycházející z romantických představ a Rousseau přináší tento přístup již jako novověkou prvotinu. Dále je to venkovská krajina, ve které spatřuje ideál harmonického života. Opět myšlenka revoluční, protože život na venkově byl do té doby považován za poměrně útrpný. V ohnisku zájmu jsou také hory a lesy především díky jejich divokosti, kterou považuje za určitý ideál. Výše jsme zmínili odpor ke kulturní krajině tehdejší společnosti, avšak Rousseau vyzdvihuje prvky i u ní (např. pole či zahrady). Rousseauova zahrada je však odlišná od našich představ rozlehlé udržované zahrady, která plynule přechází do krajiny nekultivované. Ta jeho je uzavřeným místem pro samotáře, úkrytem před světem. Taková zahrada je ideálním místem i pro výchovu mladého člověka. Venkovskou kulturní krajinu tedy nezavrhuje, ale podřazuje ji přírodě volné, kde jedině nachází sám sebe a klid ducha.⁹⁶ Zásadou J. J. Rousseaua se ocenění přírody stalo nedílnou součástí dobového citu i vkusu a díky jeho učení se začala za symbol pravé romantiky považovat divoká horská krajina.⁹⁷

⁹⁶ STIBRAL, K. K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb od kdy je les krásný? In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 39.

⁹⁷ ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 57.

2.3 Literatura o krajině v českém prostředí

V současné době si můžeme povšimnout, že je vydáváno nemalé množství literatury o krajině. Jde především o knihy, které se věnují historickým a dějinným událostem na určitém území. Také existuje literatura odbornějšího charakteru zabývající se pouze určitou předem vymezenou perspektivou daného oboru. Nás ovšem zaujal druh literatury, který promlouvá k českému čtenáři osobitěji. Je na pomezí odborné a populární literatury. Autoři v ní zúročují své odborné znalosti, které ale nebrání čtenáři najít pro sebe něco osobního.

U Václava Cílka, Jiřího Sádla i Ladislava Stehlíka můžeme najít takové rysy. Jde tedy o literaturu propojující více žánrů. Krajinu nelze vnímat či interpretovat pouze jedním způsobem, což ukazuje na její vícedimenzionální a vícevrstevný charakter. Je potěšující, že existují v českém prostředí autoři, kteří dokáží psát bez předpojatosti ke své odbornosti. Vědní obory jako ekologie krajiny či botanika nebo zoologie nemohou a ani se nesmí stát jedinými, kdo si bude dělat nárok na výpověď o krajině.

Jak jsme viděli u zástupce romantického vlivu na začátku osvěcenského, mechanisticky uvažující éry J. J. Rousseaua, krajina není jen soubor živé a neživé přírody, ale naopak je mnohem více vynášena pro svou estetickou, společenskou i duchovní hodnotu. Podívejme se tedy na to, jak vnímají rozdílné dimenze krajiny autoři v české kulturní krajině. U Sádla i Cílka zmíníme pro doplnění především názory a přístupy, které jsme doposud v práci neuvedli.

2.4 Krajina u Jiřího Sádla / historicko-hermeneutický přístup⁹⁸

K tématu krajiny, jak o ní hovoříme v této práci, je relevantní především stať *Krajina jako interpretovaný text* z roku 1994 a kniha *Krajina a revoluce* z roku 2005 s dalším vydáním v roce 2008, která byla sepsána kolektivem autorů, jejichž myšlenky Sádlo přeskupuje a převypravuje do nového kontextu. Za zmínku stojí také kniha *Prázdná země – listopadová část roku*, která je spíše poetickou, popisující nálady a pocity autora, které prožívá v krajině během podzimního období.

⁹⁸ Celá podkapitola 2.4 vychází převážně z textů Jiřího Sádla, které najdeme v knize *Krajina a revoluce* a v eseji *Krajina jako interpretovaný text*. Přímé citace uvádíme označené kurzívou společně s číslem strany v poznámce pod čarou.

Sádlo jako teoretik krajiny se uvedl především svým konceptem *čtení krajiny*, pomocí něhož se obrací ke krajině jako k druhu textu, který nabízí více způsobů interpretace. Krajina je složená z objektů stejně, jako je text složen z písmen. Samotná písmena ani objekty pro nás nejsou ničím zajímavé. Důvodem četby textu není znalost nebo rozbor jednotlivých písmen. Jako příklad uvádí David Storch obor krajinné ekologie, jehož přístup zkoumá složky krajiny propojené strukturou, která umožňuje pohyb jejích obyvatel. Krajinný ekolog se již předem rozhoduje vědomě či nevědomě, co je pro něj důležité a co není. Znamená to, že krajině předem nějak rozumí (v případě krajinného ekologa ji považuje za strukturu objektů, kterým už nějak rozumíme).⁹⁹ Sádlo propojuje hledisko krajiny a hledisko přírody a píše o krajině z hlediska krajiny.¹⁰⁰ Krajinu nahlíží jako objekt k interpretaci historických vrstev její paměti.¹⁰¹ Subjektem, který čte, autor nemyslí pouze člověka, ale i např. luční společenstvo, horu atp. Každý subjekt svou existencí krajinu fyzicky spoluutváří, registruje a přetváří. „*Je-li krajina knihou, jsme my spolu se všemi dalšími složkami krajiny čtenáři této knihy, ale zároveň jejími aktivními tvůrci, a rovněž písmenky nebo částmi textu této knihy.*“¹⁰² Podobně krajinu interpretuje také Václav Cílek ve svých textech, kde můžeme ocenit výhody této metody. „*Břidličná destička s otiskem trilobita odněkud z Jinců či Skryj je esejí (...) Svět plný knih, co vypadají jako omšelé žulové skály na pobřeží Bretagne.*“¹⁰³

Vlastní způsoby čtení (nikoli jako mechanické rozlišování jednotlivých znaků ale jako jejich interpretace) se na určitém místě podle Sádla překrývají a ovlivňují. Vzájemně se ruší nebo posilují podle okolností. Např. ve městě se velké množství aktivních čtenářů rychle střídá. Prostředí města je pak čteno svým osobitým způsobem, který se dlouhodobě příliš nemění, což ještě více posiluje již zavedený způsob čtení.¹⁰⁴ Takto je možné definovat i *genia loci* místa.¹⁰⁵ Pokud zohledníme tuto Sádlovu metodu, je zřejmé, že jak paměť

⁹⁹ STORCH, D. Krajina není. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 9.

¹⁰⁰ SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí* (2008), s. 9.

¹⁰¹ Proto mluvíme o historicko-hermeneutickém přístupu.

¹⁰² SÁDLO, J. *Krajina jako interpretovaný text*. In BENEŠ, J. - BRŮNA, V. (eds.), *Archeologie a krajinná ekologie*, s. 48.

¹⁰³ CÍLEK, V. *Borgesův svět*, s. 101-102.

¹⁰⁴ SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2008), s. 235.

¹⁰⁵ O *geniu loci* Sádlo říká, že je „*duše krajiny i způsob, jak krajinu vidět*“ (Sádlo 1994: 49).

krajiny¹⁰⁶, tak i její *genius loci* může být během určitého časového úseku, který je doprovázen radikální změnou vnímání obyvatel krajiny, změněn k nepoznání. Ivo Horáček poznamenává, že „čtení krajiny“ jako interpretovaného textu ukazuje na jistý dosti intimní, i když ne zcela evidentní, vztah mezi krajinou, tradicí (jakožto výrazem paměti společnosti) a individuální pamětí. Dále shrnuje: „*Charakter krajiny udává především akt naší přítomnosti (právě o tu je krajina bohatší než okolí, prostředí, ekosystém apod.). Krajina je rozhraním vnímaného a vnímajících, utvářeného a utvářejících, je průběžně - a vždy, kdy je krajinou v plném slova smyslu dotyčného pojmu - čtena a interpretována.*“ Schopnost čtení a interpretace předpokládá existenci krajiny (textu) a naší schopnost vnímat jednotlivé objekty (význam jejich kombinací). Tato schopnost je ale podmíněna obsahem naší paměti, který zohledňuje sociální tradici interpretačních schémat.¹⁰⁷ Jinými slovy: podle Horáčka je podstatné, jakým způsobem jsou společností zdůrazňovány způsoby, jak ke krajině přistupovat. Od toho se odvíjí i hloubka zkušenosti pobytu v krajině a stejně tak i docenění její hodnoty konkrétním člověkem. Co má být obsahem interpretace, ovlivňuje prostor krajiny i vklad jejího interpreta.

Hlavní teze v knize *Krajina a revoluce* se týkají vztahu člověka a krajiny. Oba aktéři se vzájemně přizpůsobují a ovlivňují. Ve stejné intenzitě, jak formoval člověk své prostředí, tak i prostředí požadovalo od člověka přizpůsobení. Krajinu tedy autoři chápou jako lidský artefakt, který člověka vede k tomu, aby se určitým způsobem ke krajině vztahoval.¹⁰⁸ Mluví o kulturní krajině, která se formuje na pomezí přírody a kultury. Autoři to uvádí takto: „*Kulturní krajina začíná kvalitou ovlivnění, při níž je kulturní vklad do krajiny takového rázu, že si člověk rozmyslí prostě jen tak sbalit kufry a zkusit to znovu o kus dál.*“¹⁰⁹ Ke zkulturnění krajiny dochází, pokud se projeví jako dlouhodobě trvajícím i po pominutí přímého aktivního vlivu člověka.¹¹⁰

V úvodu knihy je konstatováno, že krajinu nelze jakýmkoli způsobem redukovat, což se v praxi při jejím zkoumání často děje (např. při geologickém či botanickém výzkumu,

¹⁰⁶ Jak chápe paměť krajiny Sádlo, jsme vyložili v kapitole 1.3. Dodáme pro upřesnění, že autor vnímá staré vrstvy v krajině a nové vrstvy, které společně koexistují (SÁDLO 2005: 226).

¹⁰⁷ HORÁČEK, I. Krajina jako referenční systém. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 101-102.

¹⁰⁸ SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2005), s. 15.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 18.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 19.

atd.). Bez určité redukce ale krajinu zkoumat nelze a je proto třeba, vždy brát v potaz i právě nezkoumané aspekty. Jinak bychom museli skončit u toho, že *krajina je krajina*. Autoři uzavírají tím, že krajina je *vždy celá*.¹¹¹ Neexistuje žádný úhel pohledu, který by ji dokázal plně vysvětlit a ani není oboru, který by si to mohl nárokovat.¹¹²

Jiří Sádlo je autorem, kterému se podařilo překonat svou odbornost přírodovědce, krajinného ekologa. Překonal rizika v podobě redukcionismu a získal tím schopnost vypovídat o krajině jako celku, neopomíjící její různorodost a komplexitu. Chápe krajinu jako samostatný fenomén, který v sobě nese vlastní zákonitosti, podle kterých je možné k ní přistupovat. Přiznává krajině svou osobitost, která se ale nezdá být nijak extrémní, jako například je tomu např. u R. Sheldrakea.¹¹³ Sádlo zůstává u interpretování krajiny jako textu.

2.5 Krajina u Václava Cílka / fenomenologický přístup

Václav Cílek je dnes již populární autor, který užívá ve svých esejích poznatky z dějin filozofie, historie i dějin umění, které kombinuje s odborným vědeckým přístupem tak, aby text zůstal populární a přitom naučný. Stejně jako Jiří Sádlo dokáže užít svých odborných znalostí, která transformuje do vědu popularizující formy.

Do povědomí široké veřejnosti vstoupil svou knihou *Krajiny vnitřní a vnější*, kde se zabývá dynamickým vztahem přírodního prostředí (rozumíme kulturní krajiny) a vnitřní krajiny, tedy lidskou duší. Kniha je příznačně dělena do dvou částí. Nejdříve autor popisuje krajinu vnější. Krajinu, jež nás obklopuje, v které žijeme a obhospodařujeme. Zamýšlí se nad tím, co nás vlastně na krajině tak fascinuje a proč ji vyhledáváme. Odpověď nám nabízí druhá část knihy věnovaná krajině vnitřní. Kniha i krajina mohou připomínat slovy autora zrcadlo, labyrint nebo cestu. My procházíme údolními, vystupujeme na hory a v částech krajiny či v knihách jako poutníci shledáváme stěpiny svého roztříštěného já.¹¹⁴ Proto je

¹¹¹ SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2005), s. 15.

¹¹² SÁDLO, J. et al. *Krajina a revoluce* (2008), s. 9.

¹¹³ Srov. dílo R. SHELDRAKEA. *Tao přírody*, s. x-xii; s. 109 a také s. 139. Autor zde přisuzuje zde osobitost celé planetě, kterou nazývá „Gaia“. Ta se podle něj vyznačuje svým vlastním myšlením a pamětí, jejíž součástí je i paměť živočichů a rostlin. To lze ale považovat za poměrně extrémní pojetí osobitosti přisuzované „neživé“ přírodě (zemi, vodě, vzduchu atd.).

¹¹⁴ CÍLEK, V. *Borgesův svět*, s. 4.

záměrem celé knihy ukázat, že „*jsme také to, kde žijeme*“. Jinými slovy jde o snahu dokázat to, že existuje souvislost mezi naším vnitřním světem a okolní krajinou, kdy výsledkem může být zlepšení nebo zhoršení toho druhého.¹¹⁵

Cílek vnímá krajinu skrze místo. Až seznámením se s určitým místem a rozpoznání vztahu k místům ostatním se odhodlává k uchopení krajiny jako celku. Proto také věnuje další svou publikaci místu (Makom - Kniha míst). Autor poznamenává: „*Místo není zvíře v kleci, ke které vodíme diváky. Místo může být mocný cizinec, kterého musíte žádat o dovolení poznat a být poznán.*“ Vnitřní místo, „makom“ (znamená z hebrejštiny místo v srdci), podle něj rezonuje s vnějším místem, geniem loci. Žádný výklad nemůže však tuto rezonanci nahradit.¹¹⁶ Genia loci místa tedy nachází i tam, kde by člověk sotva nějaké hledal. Jsou to místa odlidštěná (např. rozpadající se industriální zóny, vnitřní Sudety středočeských vesnic nebo soudobé supermarkety, kde převládá pocit vyložené nutnosti smiřování, zaplňování či kompenzování náboje místa.¹¹⁷ Dodává, že duch místa je nejlépe vystižen tím, co nemůžeme vysvětlit, ale co zůstává důvodem pro návrat v průběhu celého života.¹¹⁸

Nejde mu pouze o významná či svou posvátností výjimečná místa, ale snaží se o pochopení krajiny v její celistvosti. O vnitřním místu však píše jako o srdci, které je různě pružnými nitkami přivázáno ke stálícím našim životům (ke krajině domova; k jazyku; k lidem, se kterými žijeme. V průběhu stárnutí se mění a proměňuje i síla a délka těchto vztahů. To nás nutí k občasnému zastavení a ověření, k čemu je naše srdce v tu kterou chvíli právě vázáno.¹¹⁹

Rozpor kultury a přírody Cílek překonává tak, že kreativitu člověka nevidí oddělenou od kreativity přírody, ale vnímá jí jako její pokračování.¹²⁰ Velkou váhu přisuzuje samotným přírodním jevům jako např. tvar listů, barvy stromů a květin a jejich jména atp. Upozorňuje na to, že hrozí možnost uvíznutí v pasti národopisu. Domnívá se, že po tom člověk ani vnitřně stejně netouží, ale spíše mu jde o obnovení nějakého dávného

¹¹⁵ CÍLEK, V. *Makom kniha míst*, s. 7.

¹¹⁶ CÍLEK, V. *Krajina z druhé strany*, s. 61.

¹¹⁷ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 118.

¹¹⁸ CÍLEK, V. *Krajina z druhé strany*, s. 61.

¹¹⁹ CÍLEK, V. *Makom kniha míst*, s. 7.

¹²⁰ CÍLEK, V. *Jak to vidí... Václav Cílek*, s. 102.

a potřebného vztahu.¹²¹ Znovu se dostáváme k návratu k přírodním mýtům¹²², které podvědomě vyhledáváme.

Podle Cílka je krajina zkrátka příliš široký pojem a vejde se do něj skoro vše. V zásadě však má krajina jako hybrid mezi člověkem a přírodou svoji přírodní i kulturní paměť, takže k ní přistupujeme buď z pohledu divočiny, nebo kolonizátora.¹²³ Slova krajina a paměť jsou svým způsobem magická, protože otevírají celou řadu úvah o tom, kdo jsme, kde je náš domov a jak by tento domov mohl vypadat. Úzce souvisí s naším životem a prožíváním místa. Tím se autor zcela ztotožňuje s chápáním Schulze (srov. kapitola 1.2). Krajina a paměť staví jakousi obrannou hradbu nejistému světu široké globalizace a upevňují nás nejenom ve zdánlivém bezpečí tradice, ale také v malém českém či moravském světě.¹²⁴

Cílek není pouze teoretikem krajiny. Intelektuální pojetí jeho přístupu je bohatě doplněno i o praktickou stránku. Přináší výzvu k ochraně nejen podzemních, vod, půdního fondu nebo ovzduší, ale i prostoru, krásy, autenticity a paměti krajiny.¹²⁵

- **PROSTOR:** Dříve šlo o malé plochy s jasným kontrastem sídla a okolní krajiny. Dnes suburbanizací vzniká přeměnou krajiny něco, co není ani městem, ani venkovem, ani tradiční krajinou. Jde o ochranu krajinného rázu.
- **AUTENTICITA:** Jde o potřebu zachovat barevnost světa a jeho místní chuť. Dnes se vše ve světě čím dál víc sobě podobá. Autenticita zvýrazňuje jedinečnost.
- **KRÁSA:** Vzniká vědomými i nevědomými zásahy. Není proto omezena jen na estetické prvky.

¹²¹ CÍLEK, V. *Tichý břeh světa*, s. 105.

¹²² Srov. LÉVI-STRAUSS, C. *Mýtus a význam*, s. 11.

¹²³ CÍLEK, V. *Dýchat s ptáky*, s. 14.

¹²⁴ Tamtéž, s. 18.

¹²⁵ Srov. např. CÍLEK, V. *Dýchat s ptáky*, s. 80-82 nebo CÍLEK, V. *Zloději krajin* In Hájek, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 54 nebo CÍLEK, V. *Jak to vidí... Václav Cílek*, s. 13.

- PAMĚŤ: Na úrovni přírody je to schopnost návratu k původnímu stavu, na úrovni kultury je pak schopností vyvolávat staré historie, pohádky, pocity a okouzlení. Úzce souvisí s autenticitou a časovým rázem krajiny.

Lze říci, že Václav Cílek svými knihami popularizuje témata, která jsou těžko dostupná pro laickou veřejnost, která nemá odborné zázemí. Ale ne jen to. Snaží se předat metodu, která pomůže člověku k návratu nebo spíše k rozvzpomenutí se na to, kam až sahají jeho kořeny, které prorůstají civilizací a kulturou¹²⁶ do světa přírodního, do kulturní krajiny. Cílek nepovažuje dosavadní vývoj západní civilizace za udržitelný a očekává změnu mentality, která bude spočívat v její šetrnosti. Ta může mít formu *nepříjemného omezení a laskavé ctnosti*.¹²⁷ K této změně se evidentně snaží poskytnout podklady tím, že reflektuje člověka jako obyvatele kulturní krajiny. Jak sám o sobě říká v jedné své z nejhutnějších knih: „*Pozoruji svět a snažím se smířit s jeho proměnami pomocí věcí, které jsou stále a přinášejí útěchu. Je to dědictví dlouhé minulosti, krása míst, proměnlivá pravda oblaků, trvanlivost skal, barvy přírody, gotický oblouk, hudební paměť a jazyk barokních učenců a králických překladatelů Soustřeďuji se na to, co zůstává, a snažím se nelitovat toho, co odchází. Pokud v této dost obyčejné knize, kterou jsem neplánoval a vlastně ani neměl v úmyslu psát, je něco hodnotného, je to právě čin pozorování a smiřování.*“¹²⁸ S dalšími podněty Václava Cílka se setkáme v průběhu třetí kapitoly. Budeme ale zároveň odkazovat i na výše citované.

2.6 Shrnutí druhé kapitoly

V této kapitole jsme hledali způsoby, jak porozumět krajině a to v souvislosti s dějinným vývojem jejího vnímání. Nejprve jsme se zaměřili na přínos autora navazujícího na romantismus J. J. Rousseaua a poté jsme pojednali o díle Jiřího Sádla a Václava Cílka.

Můžeme říci, že zájem o přírodu v podobě tehdy ještě kulturou nezasazené krajiny, se objevuje v antice především v souvislosti s lovem a zemědělstvím. Středověké období odsouvá tento zájem zcela do pozadí. Až období renesance, především v oblasti umění,

¹²⁶ Civilizací rozumíme každodenní živobytí člověka - určité znaky, charaktery, kterými se dané civilizace vyznačuje. Kultura je pak vrstva, ze které civilizace vychází.

¹²⁷ CÍLEK, V. *Dýchat s ptáky*, s. 239-240.

¹²⁸ Tamtéž.

začíná mít zájem o krajinu jako fenomén, který je vnímán jako celek teprve v 17. století. Na počátku 18. století už lze mluvit o ocenění volné krajiny. Skutečnou revoluci přináší období romantismu, kde je význam přírody rehabilitován pro její složitou symboliku a Ducha, který jí proniká. Příroda se stává pro člověka romantismu oduševnělou. Kontemplací krajiny můžeme prožít dotek nekonečna. V průběhu 19. století se objevuje velice silný proud kultu přírody vycházející z myšlenek romantismu, pomocí kterých objevují vnitřní krajinu duše. S rozvojem měst a industriálních vymožeností jsou během 20. století patrné dva myšlenkové proudy. Jeden upozorňuje na neudržitelnost pokroku a nabádá k návratu tradičních hodnot do života lidí. Druhý naopak vyzvedává výhody pokroku a umělosti civilizace, jakožto záruky udržitelnosti. V závěru kapitoly 2.1 jsme zmínili svou domněnku, že současný mladý člověk dříve nebo později, ať už žije své mládí na venkově nebo ho stráví ve městě, musí čelit těmto dvěma, ve své podstatě rozporným, přístupům ke krajině. První citovaný autor J. J. Rousseau není tím, který by tyto dva přístupy vyvážil, ale zato přináší významné podněty pro odpověď na otázku, jakou roli může hrát krajina při kultivování osobnosti současného mladého člověka.

Inspirujícím je dílo Rousseauovo především proto, že otázka svobody a přirozenosti v procesu začleňování mladého člověka do společnosti je diskutovaná i v současné době. Jen zdánlivě povrchnímu pohledu připadá, že autor propaguje anarchisticky orientovanou výchovu. Volnost je třeba pouze z důvodu jemnějšího vnímání přírody. Přírodnímu prostředí je možné ponechat tak velkou část výchovné funkce pouze proto, že Rousseau považuje mladého člověka od své přirozenosti za dobrého a vliv, který může výchovně tuto dobrotu v člověku zkazit, je přisuzován civilizované společnosti. Společnost je ve výchově u Rousseaua nahrazena zcela fundovaným a kompetentním průvodcem, vychovatelem, který je neustále putujícímu k dispozici. Jak již bylo zmíněno (viz. kapitola 2.2), nejde mu o výchovu přírodou nýbrž o výchovu ke vztahu k ní.

Pro naši práci je podstatné, že Rousseau využívá bohatosti krajiny jak divoké přírodní, tak té kulturní jako vhodného prostředí pro pedagogické působení na mladého dospívajícího člověka. Osobně postrádáme v jeho díle větší důraz na lidské vztahy, které venkov dělají venkovem a ostatně i přírodu přírodou (pokud vezmeme v úvahu složitou

spleť provázaných vztahů, kterými se zabývá ekologie¹²⁹). Je to zapříčiněno nejspíše samotářským a do sebe se orientujícím autorovým charakterem. Špatné vztahy s tehdejší elitou a psychická nemoc na sklonku života tento nedostatek ještě umocnily.¹³⁰

Vyváženější pohledy, které se nesnaží tolik vyhrocovat vztah civilizace a přírody, nacházíme u českých autorů Jiřího Sádla a Václava Cílka. Jejich přístupy a názory se budeme zabývat podrobněji (viz. kapitola 3). U Sádla je pro nás podstatná metoda čtení krajiny jako interpretace textu. Nezáleží pouze na krajině a její scénérii, ale i na osobě pozorujícího a interpretujícího subjektu, tedy mladého dospívajícího člověka. Usuzujeme, že výchovná formace neprobíhá pouze pod vlivem prostředí a společnosti, ale důležitý je i sám člověk. Stejně tak i krajina interpretuje sama sebe. Pro nás z této úvahy vyplývá nutnost určité dialogičnosti, o které budeme uvažovat v kapitole 3.5. Významný je autorův požadavek na tvůrčí zapojení obyvatel krajiny do procesů, které zde probíhají. Pedagog si musí uvědomit, že to, jak bude mladý člověk interpretovat krajinu a do jaké míry bude schopen těžit z její bohatosti a zkušenosti, je z velké části v jeho rukách. Důvodem k tomu se takto domnívat může být již citovaný postřeh Ivo Horáčka, že záleží především na tom, jakým způsobem jsou společností zdůrazňovány způsoby, jak ke krajině přistupovat.

Václav Cílek konečně otevírá oblast vztahu vnitřní duše člověka k duši krajiny, čímž otevřeně mluví o možnosti vyjádření lidské religiozity v krajině a skrze krajinu, která se mu může za určitých okolností stát posvátnou. K tomu, abychom mohli pokračovat dále, bude nutné si nejprve stručně definovat pojmy lidské religiozity a identity a více pojednat o dynamice procesů, kterými se krajina a člověk navzájem formují. Tomu bude věnována třetí kapitola, v jejímž závěru se s pomocí citovaných autorů pokusíme navrhnout podněty pro práci se středoškolskou mládeží.

¹²⁹ Ekologie za objekt zkoumání považuje mezidruhové vztahy, které jsou provázány s prostředím.

¹³⁰ Důkazem může být např. jeden z posledních autorových textů: „*Odstraňme z mého ducha všechny trapné předměty, s nimiž bych se obíral stejně bolestně jako zbytečně. Sám a sám pro zbytek svého života, když toliko v sobě nacházím útěchu, naději a mír, nesmím a nechci se již obírat než sebou samotným.*“ (ROUSEAU 1962: 25).

III. ČLOVĚK V KRAJINĚ

3. KRAJINA A RELIGIÓZNÍ KRAJINA

Tato kapitola by měla objasnit dynamiku vztahu člověka a krajiny. Zaměříme se na procesy, které úzce souvisí s lidskou religiozitou. V závěru této kapitoly se pokusíme předložit konkrétní podněty pro pedagogickou práci. Tím se konečně přiblížíme možným odpovědím na otázku položenou v úvodu této práce, která zaměřuje svou pozornost na způsob, jak může pomoci porozumění krajině při utváření religiozity žáků SŠ (tedy žáků v adolescentním věku). K tomu bude také potřeba si definovat pojmy jako je lidská religiozita, identita a popsat základní principy dialogu.

3.1 Lidská religiozita

Religiozita, česky překládaná jako náboženskost, je připisována každému člověku. Jak konstatuje Smékal, antropologové předpokládají, že náboženská potřeba, náboženský smysl či spirituální inteligence jsou každému člověku dané. Považuje za pravděpodobné, že tyto úzce souvisejí s potřebou sebepřesahu, uchvácení, fascinace, uctívání, přičemž je snad v jejím základě ještě obecnější potřeba víry ve smysl a řád bytí.¹³¹

Pavel Říčan uvádí, že dle Osera (1996) je u každého člověka religiozita přítomna. Je chápána jako významná dimenze života, která je uplatňována během lidského vyrovnávání se s nahodilostí, s něčím vybočujícím z řádu, s něčím nevysvětlitelným a nedisponovatelným. Religiozita je pak podle něj subjektivním aktem člověka v takových situacích.¹³²

Religiózní cit se projevuje u všech lidí v různých formách. O původu religiozity věřících lidí v konkrétní formy mluví Jan Sokol. Říká, že náboženský člověk ví, že to nejcennější a nejvzácnější mu bylo dáno a je stále dáváno. Svůj život i svět přijímá denně jako dar, za který se cítí být dlužen. To ho vede k položení první velmi jednoduché otázky po účelu. Ptá se: „*Co se ode mě chce? Jak mám odpovědět?*“. Odpověď má různé formy

¹³¹ SMÉKAL, V. Spiritualita v denním životě člověka. In *Homo religiosus*. Praha: Českomoravská psychologická společnost: Psychologický ústav AVČR, 2002. ISBN 8086174-04-02, s. 18.

¹³² ŘÍČAN, P. *Psychologie náboženství*, s. 34.

(slavení, tanec, oběť, modlitba). Sokol upozorňuje, že až poté přichází druhá otázka „*Od koho přišly tyto dary?*“. Odpovědi na tuto druhou otázku k darujícímu určuje různé náboženské formy. Religiozita u Sokola je tedy především akt pokory a poté výrazem vděku.

Jak ovšem oddělit projevy religiozity od konkrétní náboženské praxe. Tím se zabývá Švehlová, která ve své práci definuje religiozitu pomocí sociologického slovníku jako orientaci člověka na rozmanité transcendentní představy, náboženské předpisy nebo čistě na vnitřní psychické prožitky. Zatímco náboženství je založeno na religiozitě, religiozita nemusí podmiňovat náboženství. Autorka slovy Fojtíčka upozorňuje, že religiozita se tedy může projevit zájmem o duchovní otázky praxí v nějakém vymezeném náboženství, zatímco spiritualita je osobní orientace na duchovní život, která není navázána na nějakou náboženskou společnost. Neprojevuje se proto pevnou věroukou, obřady či organizací. Jedinec ji vyjadřuje praktikováním určitých forem duchovního života, jako například meditací, modlitbou či nahlížením na nějakou situaci ve vztahu k transcendentnu. Autorka také zmiňuje Prokopovu definici spirituality, která říká, že jde o tvořivý proces interpretace reality, problémů, otázek spojených se smyslem života a smrti, který se orientuje na to, co člověka přesahuje a co je do jisté míry věčné a nemateriální.¹³³

Smékal pro doplnění uvádí, že termín spiritualita je odvozen z hebrejského Ruach, což je významově bohatý termín nejčastěji překládaný jako „duch“, ale také „dech“ nebo „vítr“. Něco, co oživuje a dává život. Spiritualita je v tomto pohledu životem víry, kterou pohání, a tím, co lidé nacházejí jako podporující víru. Spiritualita je podle něj pěstování citlivosti k duchovním hodnotám spojeným s hledáním, naplněného a autentického duchovního života. Většinou však jde o prožívání a vyjadřování vztahu k Bohu uvnitř určitého strukturovaného náboženství nebo náboženského hnutí. Z řečeného plyne, že spiritualita je často chápána jako synonymum duchovního života vůbec.¹³⁴

Rozlišení pojmů religiozita a spiritualita se zdá být problematické, jak můžeme vidět u definic jednotlivých autorů. V práci budeme proto mluvit o obecné religiozitě, jak ji výše

¹³³ ŠVEHLOVÁ, B. *Spiritualita a religiozita studentů pomáhajících profesí*, s. 11-12.

¹³⁴ SMÉKAL, V. *Spiritualita v denním životě člověka*, s. 20.

formuloval Říčan podle Osera, tedy jako o *subjektivním aktu člověka v nahodilých a nevysvětlitelných situacích*.

Mluvíme-li pak o něčem nahodilém a nevysvětlitelném, co člověk neumí zcela uchopit, používáme pojem transcendentní. Slovo transcendentní podle Cílka označuje něco, co překračuje nějaké hranice, třeba vlastního já. Tím něčím může být Bůh, příroda nebo filosofie. Autor v souvislosti s přesahem přírody pro člověka uvádí jako příklad zakladatele amerického hnutí transcendentalismu (nejsilnější bylo v letech 1830-1860), jehož podstatou je svobodný čin v přírodě (srov. kapitola 2.2). Dalším podstatným rysem transcendentalismu je přesvědčení, že pohyb životních sil můžeme nejlépe pozorovat na samotné přírodě a jejích proměnách.¹³⁵

Estetika nazývá transcendentno krásou, která je jednak potřeba duše, jeden ze základů duševního zdraví; ale také je důvodem pro další investice.¹³⁶ Christopher Day navíc dává do kontrastu ke kráse ošklivost, která vždy obsahuje kousek lidské arogance. Nazývá ji antispirituální. Naopak krása podle něj souvisí s nesobeckou péčí, soucitem a láskou. Není divu, že přírodní krása vyvolává uctivé, dokonce i náboženské pocity. Týká se podle autora duše samotné.¹³⁷

Simon Schama pojímá transcendentno trochu jinak. Snaží se ukázat, že v kulturních zvyklostech lidstva bylo vždy místo pro posvátnost přírody. Do veškeré naší krajiny, od městského parku po horské panorama, jsou vtištěny naše urputné, nevyhnutelné představy. Ve své již zmíněné knize *Krajina a paměť* to dosvědčuje mnohými příklady z historie, kdy byla krajina přetvářena tak, aby splnila obrazy lidských představ.¹³⁸

Pavel Říčan upozorňuje na současnou tendenci, která slovy Eliadeho spočívá ve ztrátě religiozity, která se projevuje neschopností tlumočit poselství prostoru (kosmu), který moderní člověk obývá. Jeho žitý prostor i čas, jeho tělo a celá jeho zkušenost jsou desakralizovány a profanizovány. To je pak také podstatou ztráty religiozity, kterou lze

¹³⁵ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 79-81.

¹³⁶ Tamtéž, s. 84.

¹³⁷ DAY, CH. *Duch a místo*, s. 125.

¹³⁸ SCHAMA, S. *Krajina a paměť*, s. 18

nazvat jinými slovy jako smysl pro posvátno.¹³⁹ Umělec a filozof Jiří Zemánek cituje botanika Heinricha Cotta, který považuje za zcela nepopiratelný fakt, že hory mohou přispět k religióznímu pozvednutí mysli. Říká, že kdo je ve večerním světle nebo za magického měsíčního svitu spatří vystupovat z mlhy v nížině, patrně přizná, že jsou opředeny romantickým kouzlem a mohou v mysli vyvolat mocný dojem.¹⁴⁰ Blažek, který považuje za příčinu ztráty citu pro posvátno vliv médií,¹⁴¹ vidí jako východisko intenzivní účast na věcech veřejných (tzv. participaci) a obnovení kontaktu se svatostí krajiny a Země, kterou umožňuje venkov.¹⁴²

Důležitým pro naši práci je fakt, že lidská religiozita souvisí s vnitřním prožíváním prostoru mimo nás jako posvátného. Vnější prostorem je i kulturní a přírodní krajina. Nabízí se otázka, co vše se může stát v krajině posvátným a proč tomu tak je. V následujících čtyřech kapitolách se pokusíme najít odpověď.

3.2 Krajina v člověku/člověk v krajině - ideál vztahu člověka a krajiny

V první kapitole jsme zmínili, že ideálem člověka žijícího v krajině je v současné době ten, kdo udržitelně obývá kulturní krajinu s autentickým vztahem k místu, které obhospodařuje a sdílí s ostatními lidmi. Jak by pak mohl vypadat ideální vztah člověka ke krajině?

Dnešní vztah ke krajině má v mnoha případech charakter nespoutanosti a nezávaznosti vztahování. Cení se schopnost být podle potřeby doma tam, kde je nejlépe, schopnost průběžně měnit pozici a místo ve světě, nikoli pracné budování nových středů světa s odpovídajícím aparátem sakralizujících a tedy zavazujících a omezujících poukazů.¹⁴³ Takto Ivo Horáček shrnuje dvě varianty vztahu ke krajině. Ukazuje tím i na rozpor mezi vnímáním krajiny na venkově a ve městě. S tím souvisí i význam posvátných míst, o kterém se zmíníme v kapitole 3.3.

Podobně Sádlo na začátku své knihy *Krajina a revoluce* zdůrazňuje, že krajina je často považována za pouhý objekt naší činnosti a zájmu. Přiznáváme jí uznání a zároveň s ní

¹³⁹ ŘÍČAN, P. *Psychologie náboženství*, s. 23.

¹⁴⁰ ZEMÁNEK, J. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 27.

¹⁴¹ Autor obviňuje média z pokřívování reality a umělého zrychlení přenosu informace.

¹⁴² BLAŽEK, B. *Venkov, města, média*, s. 280.

¹⁴³ HORÁČEK, I. Krajina jako referenční systém. In Hájek, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s.108.

nechceme mít společného nic, co by bylo jakkoli intimní nebo přinášelo jakýkoli závazek. Sádlo proti tomuto tradičnímu přístupu ke krajině, jakožto vymezenému území, navrhuje vyjasnění ve třech ohledech:¹⁴⁴

- Krajina neznamena okolí, ale to *hlavní* (člověk není tím hlavním, ale je chápán jako součást krajiny).
- Vztah lidí a krajiny *není jednosměrný* (krajina není výsledkem lidských aktivit v pasivní přírodě. Jde o koevoluci. Krajina nutí člověka k novým strategiím a k určitému stylu vztahování. Nevíme-li, jak vypadala krajina v historii, nelze soudit ani o soudobém člověku)
- Krajina je *vždy celá* (řeší tak problém redukce na určité kontexty posuzování, které zrovna považujeme za zásadní. Příkladem takové redukce může být mapa jako obraz krajiny. Pokud se dopouštíme redukce, tak musíme vědět o jejích důsledcích).

Srovnáme nyní obě pojetí dynamiky vztahů v krajině u Sádla a Wylieho.

Tabulka č. 2 Srovnání pojetí dynamiky vztahů v krajině u Sádla a Wylieho

JOHN WILYE	JIŘÍ SÁDLO
Blízkost/Odstup	Krajina znamená to hlavní
Pozorování/Obývání	Vztah krajiny a člověka jako koevoluce (společný vývoj)
Okolo/Země	Krajina je vždy celá
Kultura/Příroda	

Oba popisy tenzí (Wylieho) a souvztažnosti (u Sádla) ukazují, jak autoři reflektují propast, která vznikla v dějinách mezi kulturou a přírodou. Wylie uvádí toto pnutí až jako čtvrté a poznamenává, že právě ono je tím nejvíce viditelným a krajinu utvářejícím. Autor shrnuje, že každodenní činnosti jako procházení se, pozorování, zahradničení, stavění či ježdění jsou příčinou a původem myšlenek týkajících se toho, co je příroda a co je kultura. V páté kapitole své knihy *Landscape* reflektuje práci kulturních geografů, kteří jako

¹⁴⁴ SÁDLO, S. *Krajina a revoluce* (2008), s. 12-16.

užitečný nacházejí fenomenologický přístup.¹⁴⁵ Důvodem je respektování subjektivního vnímání každého člověka. Lze pouze slovy Ivo Horáčka říci, že „*krajina je rozhraním, kde se na okraji vlastních výlučností setkává příroda i kultura a všechny jednotliviny, které je tvoří. I přesto je rozhraním velmi komplexním.*“¹⁴⁶

Důležitý je postřeh Schulzeho, který vedle charakteristik romantického, kosmického a klasického stylu architektury místa mluví i o místě umělém (které jsme v práci charakterizovali jako místo bez přírodního vlivu nesoucí charakteristiku neudržitelnosti a nesouladu s přírodními principy). Schulze za umělá místa považuje intravilány vesnic, městské domy a města. I zde však mluví o umělém místě a jeho duchu, který je utvářen zvláštní kombinací faktorů. Podle něho jde o integrovanou totalitu, která je utvářena výhradně člověkem vytvořenými faktory.¹⁴⁷ Člověk sám osobě má tedy vliv na utváření ducha i umělého místa a to bez přímého kontaktu s přírodou. Jakým způsobem nese kulturní krajina hodnoty, které přináší člověk do přírody?

Podle Löwa v sobě charakter krajiny nese soubor duchovních hodnot, které vznikají na základě chápání prostředí společností. Krajinný charakter je podle autora lidmi vnímán jako soubor typických přírodních a člověkem vytvářených znaků, kterými je pro ně určitý prostor identifikován. V krajině nalezne člověk její charakter tím, že bude vnímat její objektivní osobitost.¹⁴⁸

I krajina utváří člověka. Zvláštní ráz každé krajiny vtiskuje podle Cílka svoji pečeť v mysl člověka, který v ní přebývá. Autor uvádí jako jeden z faktorů reliéf krajiny spojený s klimatickými podmínkami. Povaha obyvatel je formována podle něj. „*Odvážlivý bývá horal, veselý, ba lehkomyšlný je obyvatel úrodných nížin.*“ Vliv na lidskou mysl má také rostlinstvo. „*Světlý bukový les činí člověka veselým, mohutná doubrava vybízí k ráznosti a odhodlanému činu, tmavý smrkový les budí v duši stesk a truchlivé vzpomínky.*“¹⁴⁹

Člověk přináší do krajiny obsah své kultury, která nese určité významy (slovy Jiřího Sádla – určité interpretační vzorce), které spojuje s konkrétním okolím svého bydliště.

¹⁴⁵ WYLIE, J. *Landscape*, s. 11.

¹⁴⁶ HORÁČEK, I. Krajina jako referenční systém. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 100.

¹⁴⁷ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 69.

¹⁴⁸ LÖW, J. Krajinný ráz – významná součást kulturního bohatství národa. In *Krajina jako kulturní prostor. Tvář naší země – krajina domova*, s. 10.

¹⁴⁹ CÍLEK, V. *Tichý břeh světa*, s. 101.

Lidské působení je úzce spojeno s jednotlivou krajinou a krajina do velké míry ovlivňuje charaktery jejích obyvatel. V jedné krajině může samozřejmě žít více povahově odlišných skupin, které jednu a tu samou krajinu interpretují odlišně. Ideálním vztahem člověka a přírody je kulturní krajina. Zde se oboje navzájem ovlivňuje a vytváří komplexní rozhraní, kterému říkáme kulturní krajina.

3.3 Místo jako základ pro nalezení identity adolescentů

Při utváření identity je důležité nejen sociální prostředí, ale i místo, kde mladý člověk žije od narození, nebo kde tráví většinu svého času. Sociální prostředí a fyzické prostředí ovlivňuje, podle předpokladu české odbornice na poli náboženské pedagogiky Ludmily Muchové, způsob prožívání a jednání společně s dědičností. Tím je utvářen i vznik vlastního sebeobrazu. Postupně si vytváříme nejprve *sebeobraz ideální*, který sami reflektujeme jako ne zcela odpovídající. V momentě, kdy zjistíme, že tento ideální obraz nekoresponduje s realitou, vytváříme *sebeobraz reálný*. Autorka poznamenává, že ve chvíli, kdy se psychologie začala zabývat tímto sebeobrazem, začala objevovat i pojem *identita*. Český identita má svůj ekvivalent ve slově totožnost. Podstatný je proces ztotožňování se. Muchová cituje Smékala, který tvrdí, že je možné se ztotožňovat jen s někým nebo s něčím. Pro identitu je klíčové ztotožňování se se sebou samým. Smékal za způsob hledání vlastní identity považuje především kladení dvou otázek: „*Kdo jsem?*“ a „*Kam patřím?*“.¹⁵⁰

Nejintenzivnějším obdobím pro hledání vlastní identity je období adolescence. Toto období je děleno různě u jednotlivých autorů, kde je odlišné i chápání těch evropských a amerických. To ale není podstatné, protože rozdíly jsou v tom, který věk je považován za začátek a který za konec adolescence (v této práci mluvíme o věku mezi 15 – 18 roky). Období adolescence nese velice obtížný vývojový požadavek na jedince. Po ukončení povinné školní docházky se zvětšuje nárok na vlastní autonomii a požadavek na větší míru zodpovědnosti za životní příběh. To sebou nese mimo jiné i úkol nalezení vlastní identity, který je dle Eriksona úkolem jedné z vývojových fází vývoje člověka. Muchová cituje

¹⁵⁰ MUCHOVÁ, L. *Budete mými svědky*, s. 12-13.

Eriksonovu charakteristiku¹⁵¹ vývojového úkolu adolescence jako identifikaci s vlastním životem v souvislosti s právě získanou pohlavní dospělostí a se světem skutečné práce, který je mnohem blíže, než byl v dětství. Jedinec má nalézt odvahu k prvním závažným životním rozhodnutím a přitom neustrnout na zjednodušujících identifikacích se skupinami, které vylučují vlastní autonomii a nezávislost. Nalezení identity je podle Eriksona úkolem této vývojové fáze.¹⁵²

Obecně lze o Eriksonově pojetí vývoje říci, že úspěch zvládnutí jednotlivých období je podmíněn úspěchem toho předešlého.¹⁵³ Završení jednotlivých životních etap může trvat celý život – jde o celoživotní proces. Život přináší postupně různá krizová období. Jejich zdolání pak poskytuje půdu pro zvládnutí následujícího.¹⁵⁴ Příčinu krize adolescentů vnímá Pavel Říčan ve své knize *Cesta životem* jako neschopnost překonání strachu ze ztráty osobní důležitosti. Adolescenti si myslí, že pokud nebudou na světě, dojde ke ztrátě někoho nenahraditelného. Poznává, že lidé mající stejný pocit i v dospělosti, trpí tímto strachem stále. Autor doporučuje, aby mladý člověk spíše vsadil na obyčejný život. To spatřuje jako nejlepší způsob, jak překonat adolescentní komplex.¹⁵⁵ Říčan tímto upozorňuje na ztrátu kontaktu s prostředím, kde probíhají každodenní činnosti, jako na možnou příčinu problému při překonávání krizí adolescentů.

Vraťme se k otázkám, které jsou součástí procesu nalézání identity. Tázání se po tom, kdo jsem, je spíše otázkou kritické sebereflexe a sebehodnocení. Tázání se po tom, kam patřím, je především otázka po mém vztahu ke krajině a jejím obyvatelům. Day považuje zakotvení v čase a prostoru za něco, co určuje kontext individuálního života, propojuje nás s komunitou, přírodou, dokonce i s naší identitou a sebeúctou. Klade provokující otázku: „*Jak můžeš vědět, kam jdeš, když nevíš, odkud přicházíš?*“ Tato otázka podle něj leží v srdci duchovní identity, kultury a chápání vlastní hodnoty. Pokud tedy dochází ke zničení místa, ničí se i kultura a následuje sociální a osobní znehodnocení.¹⁵⁶ Horáček

¹⁵¹ Erikson ve svých vývojových stádiích zkombinoval psychologické hledisko s biologickým a sociologickým. Každé stádium nese úkol, který má člověk ve svém duševním vývoji splnit. (ŘÍČAN 1990: 43)

¹⁵² MUCHOVÁ, L. *Budete mými svědky*, s. 32-33.

¹⁵³ ATKINSON, R. *Psychologie*, s. 85.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 125.

¹⁵⁵ ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 411.

¹⁵⁶ DAY, CH. *Duch a místo*, s. 18.

považuje vnímané komponenty přivlastňovaného (např. krajiny) také za součást osobní integrity. U zvířat se toto projevuje jako teritorialita (což je aktivní způsob čtení krajinné informace).¹⁵⁷

Mladí lidé v adolescentním věku z většiny studují na střední škole, která se často nenachází v místě bydliště. Proto jsou nuceni dojíždět nebo trávit většinu týdne školní docházky v jiném místě bez kontaktu s rodným prostředím. Cílek upozorňuje, že asi šedesát procent evropské populace žije ve městech, tedy tam, kde je globalizace nejsilnější a civilizace nejvíc zaměnitelná. (má tím na mysli, že je zde velká fluktuace lidí během krátkého časového období). Za důsledek tohoto trendu považuje oslabení vazby na místo či krajinu a následné rozpuštění identity založené na místě ve prospěch identity založené na společenské třídě nebo povolání.¹⁵⁸ Městské prostředí je založeno na shromažďování. Proto podle Schulzeho nabízí četné možnosti identifikace. Pro člověka je totiž snazší prožívat pocit domova v cizím městě, než v cizí krajině. Jednotlivá města se liší tím, co shromažďují. V některých převládají síly země, v jiných vládne řád nebe (autor navazuje na své rozdělení krajiny kosmické, romantické a klasické), v jiných se zpřítomňuje zhumanizovaná příroda nebo jsou naplňována světlem. Pro město se důležité, aby v něm byly zastoupeny všechny tyto významové kategorie, aby mohl člověk městsky bydlet. Pro Schulzeho spočívá městské bydlení v tom, že umožňuje zároveň dvojí zkušenost: *zkušenost místa a zkušenost otevřenosti k světu*. Znamená to, že sídlo by mělo být umístěno v přírodním *geniu loci* a přitom být otevřené světu, který je následně shromážděním umělého, člověkem vytvořeného.¹⁵⁹ V českém kontextu by tato kritéria mohla splňovat některá menší města a v krajině umístěná vesnická sídla.

Vlastním vztahem jedince k místu, ale i k tomu, jak nás místo ovlivňuje, se věnuje geograf a teoretik kurikula Jaroslav Vávra. Rozebírá vzájemný vztah jedince, který na místě žije, má zde svůj domov, pracuje, tvoří, relaxuje, identifikuje se s ním, setkává se v něm s dalšími lidmi, hledá, shromažďuje a uspořádává si pro sebe užitečné informace (vzdělává se) a vytváří si významy, získává zkušenosti, dozvídá se o žitém prostoru, žije v žitém prostoru a s žitým prostorem. Pomocí těchto rozmanitých činností si každý z nás vytváří

¹⁵⁷ HORÁČEK, I. Krajina jako referenční systém. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 104.

¹⁵⁸ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 109-110.

¹⁵⁹ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 78.

vnitřní obraz světa s preferencemi a postoji k různým místům tak, jak je v současné chvíli vnímá. Velmi důležité jsou každodenní aktivity člověka v místě, kde žije, kde má svůj domov.¹⁶⁰

Důležitým aspektem síly vazby k místu je jeho estetická hodnota, kterou „poetickým“ způsobem vyjadřujeme ve slově krása. Co však dělá místa krásnými? Krásná místa mají v sobě integritu a rovnováhu. Duch takových míst je posílen tím, že si jej ceníme. To vše se podle Cílka k obyvatelům vrací, protože duch, který místem prozaňuje, ovlivňuje jejich cítění a utváří je. Tím je určováno dokonce i to, jak jednáme a kým jsme. Mladý člověk se po čase vydělávání a budování kariéry vrací do krajiny domova. Autor v tom spatřuje vyslyšení jejího volání, volání potřeby útěchy a domova.¹⁶¹ Krása v pojetí Schulzeho je zalíbení nějakého místa pro jeho zvláštní charakter. Ve městě se vztahuje většina budov k zemi a k nebi (opět navazuje na své dělení typů krajiny) tímž způsobem, jakoby vyjadřovaly společnou formu života, společný způsob bytí na zemi. Autor takovouto symbolikou podmiňuje zrod *genia loci*, umožňujícího lidskou identifikaci.¹⁶²

Jiný důkaz identifikace lidí se zemí uvádí Jitka Ortová na příkladu krajiny Vltavotýnska. Migrace obyvatel zde v minulosti nebyla veliká. To znamená, že lidé zde měli skutečně zapuštěné kořeny, identifikovali se se zemí. Krajina zde byla výsledkem přírodních a kulturních vlivů v 1000 let shromažďované zkušenosti. Pouhá příprava terénu pro stavbu jaderné elektrárny Temelín podle autorky způsobila likvidaci kulturního obrazu i celkového *genia loci* velké části území Vltavotýnska.¹⁶³

Zajímavým shledáváme přínos u nás vznikajícího oboru religiозní geografie, který se zabývá vlivem náboženství na prostředí.¹⁶⁴ Religiозní geografie zkoumá:

- vliv prostředí na evoluci religiозních problémů
- vliv religiозních systémů na geografické prostředí (krajinná sféra)

¹⁶⁰ VAVRA, J. *Jedinec a místo, jedinec v místě, jedinec prostřednictvím místa*, s. 464.

¹⁶¹ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 109-110.

¹⁶² NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 63-65.

¹⁶³ ORTOVÁ, J. Životní prostředí a kultura In: HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 50-51.

¹⁶⁴ Opačným vlivem, tj. prostředí na náboženství, se zabývá religionistika.

- prostorové aspekty organizace a difuze religiálních systémů v jednotlivých regionech¹⁶⁵

Nechceme se zde zabývat vlivem náboženství na prostředí, protože to není v možnostech této práce. Chceme pouze poukázat na zájem tohoto oboru o krajinu a její význam při utváření nejen obecné identity (ve smyslu sebeporozumění), ale i duchovní identity (porozumění sobě ve vztahu k náboženství). O duchovní identitě píše religiální geograf Václav Frajer, který tento obor považuje za zásadní pro pochopení složitého procesu jejího hledání (hledání duchovní identity) v soudobé etapě života společnosti. Díky možnosti překračovat hranice mezi geografii a náboženskými vědami se vytváří specifický prostor bádání, jehož výstupy mohou významně přispět k výchovnému působení geografie v rámci výuky či osvěty.¹⁶⁶

Člověk může nalézat svou identitu v krajině tím, že se snaží odpovědět na jednu z již zmíněných otázek „*Kam patřím?*“. Některá silná místa vnímáme jako krásná. Jejich obyvatelé si této krásy cení jako hodnoty, která, pokud je zvnitřněna, se stává součástí lidské identity. Mladý člověk v období adolescence však své rodné místo opouští, ale pokud se během dětství hodnota krajiny stala jeho totožností, pak se k ní v průběhu života bude mít možnost kdykoli vrátet.

3.4 Symbol jako pojivo člověka a krajiny

„*K přírodě se vztahujeme i prostřednictvím symbolické dimenze,*“ říká Hana Librová.¹⁶⁷ Způsob vnímání přírody je podle autorky ovlivňován hlubinně založenou biofilii¹⁶⁸ a kulturně podmíněnými, sociálně konstruovanými významy. Skrze tyto významy, které jsou přírodě připisovány, se objekty proměňují a stávají se z nich symboly. Přírodu činí smysluplnou její kulturní zprostředkovatelnost.¹⁶⁹ Významy symbolu se tedy kulturně

¹⁶⁵ FRAJER, V. Úvod do religiální geografie In *Otázky geografie 4*, s. 8-9.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 30.

¹⁶⁷ LIBROVÁ, H. O biofilii In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 8.

¹⁶⁸ Biofilie je podle Librové potřeba spojovat se s přírodou či s životem, která je v člověku biologicky zakotvená. Je to postoj nevědomě uložený v našem podvědomí, který se vynořuje v našich postojích a v našem chování a to od raného dětství. Znamená také tíhnutí k životu - jakékoli spojení s procesy života. Stejně jako tíhneme ke zvířatům, tíhneme i ke krajině. (LIBROVÁ, H. O biofilii In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 8-9)

¹⁶⁹ LIBROVÁ, H. O biofilii In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 5.

předávají z generace na generaci. Symbolem je druh znaku, který zastupuje něco jiného, co samo o sobě není tou realitou, o níž samotný znak vypovídá.¹⁷⁰

V minulosti lidé vnímali posvátný pocit z celé přírody jako duši krajiny. V průběhu času se posvátno přírody zredukovalo¹⁷¹ do symbolů lidskou rukou zhotovených, aby nakonec vnímání posvátnosti z krajiny vymizelo úplně. Dnes se mluví spíše o estetických vjemech. Aby člověk splatil dluh vůči posvátnu, obnovuje svůj zájem o tajemno dávných míst.¹⁷² Jaký je tedy původ jednotlivých významů v přírodě v souvislosti s dějinným vývojem?

Tomu se věnuje Radan Květ ve své knize *Duše krajiny*, kde nabízí možný pohled na změnu chápání posvátnosti krajiny. Jako zásadní autor považuje rozdíl mezi krajinou předkřesťanských dob a tou pozdější křesťanskou. Zprvu bylo posvátné vše, co bylo samotným dílem přírody. S nástupem křesťanství se postupně stávalo posvátným jen to, co vzniklo lidskou rukou, co bylo dílem člověka, postavené pro uctívání jednoho Boha. Z kopce se takto posvátnost přenesla na kapli postavenou na vrcholu. Vymýcené lesy a háje, obdělané pole, upravené lesy nesoucí křesťanské symboly. Tak vypadala kulturní krajina, jak ji upravil člověk během našeho tisíciletí až do doby osvícenství (do 18. stol.). Právě pro křesťanské znaky, které jen potvrzují dávnou posvátnost krajiny, se podle autora označuje kulturní krajina také jako *sakrální krajina*.

Moderní doba přinesla další proměnu posvátnosti. Místo znamení na cestách (milníky, patníky, boží muka atd.) se objevují dopravní značky a jasné linie dopravních komunikací. „*Jestliže naše krajina začala ztrácet svou posvátnost před přibližně tisíciletím, pak v posledním století za úplného zániku původní funkce starých stezek se souběžně s tím vytrácela i posvátnost křesťanských symbolů.*“ Příčinu této ztráty vidí autor ve ztrátě orientační funkce při pohybu po stezkách. Posvátným tak nezůstalo v krajině již vůbec nic. Dokonce ani dílo lidských rukou, které bylo zbaveno své duchovní stránky. Květ mluví o zániku posvátnosti celé krajiny i jejích částí. Jen někteří lidé, kteří v sobě dosud reflektují

¹⁷⁰ VALENTA, J. *Metody a techniky dramatické výchovy*, s. 241.

¹⁷¹ Václav Cílek uvádí zajímavý příklad proměny mytického obsahu. „...na Tetíně vznikly (podle Václava Hájka) křesťanské symboly přetavením pohanských soch. Propagandisticky to vypadá jako velké vítězství křesťanství, ale z druhé strany se jedná o putování metafor a tedy o prodlouženou přítomnost pohanství.“ (CÍLEK 2007: 40)

¹⁷² KVĚT, R. *Duše krajiny*, s. 28.

cit pro posvátno (religiozitu) nalézají při příchodu na „velebná“ místa v krajině zvláštní potěšení. Jsou snad ještě schopni zachytit zbytky genia loci. Podle Květa však i tito lidé zůstávají pouze u estetického dojmu.¹⁷³ Autor i přes svůj pesimismus vyzývá všechny milovníky historie krajiny k pokusu dešifrovat v krajině svého domova alespoň část původního přediva staré kulturní paměti krajiny. Sám tak činí znovuobjevováním starých stezek, jejichž stopy lze pomocí historických map sledovat i v současné kulturní krajině. Naráží však na neschopnost interpretace starých dnes již zcela pozapomínaných znaků.¹⁷⁴

Librová i Květ jsou poměrně pesimističtí ohledně schopnosti moderního člověka vnímat posvátnost krajiny. Implicitně tvrdí, že člověk již v současné době není plně schopen vnímat symboliku krajiny. Simon Schama však říká, že pokud i vnímání přírody dítětem může být zatíženo komplikujícími vzpomínkami, mýty a významy, „o kolik složitěji tepaným je rám, skrze který zkoumá krajinu náš dospělý zrak?“ Neboť přestože jsme navyklí rozdělovat přírodu a lidské vnímání na dva různé světy, ve skutečnosti jsou podle autora neoddelitelné. Krajina se nejdříve stává dílem rozumu a teprve až pak potěchou pro smysly.¹⁷⁵ Simon Schama považuje vnímání posvátna a symbolu za nedílnou součást lidských představ o přírodě.

O něco naléhavěji znějí slova Christiana Schulzeho, který vnímání symbolů, nejen v umění, považuje za oporu pro lidskou existenci. Člověk podle něj potřebuje symboly, které slouží především k reprezentaci životních situací. Například umělecké dílo chápe především jako konkretizaci životní situace.¹⁷⁶

Mýtus, který je symbolickým příběhem, v dnešní době vnímáme pouze jako pohádkový příběh, jako něco, co se nás přestalo týkat. Již je pro nás obtížné si spojit symbolický děj příběhu s každodenním životem. Stejně tak nám uniká i niterná spojitost prastarých míst se starobylými mýty. Důvod vidí Schama v tom, že místa dostávají moderní nátěr, například z pralesů se stávají přírodní parky. Ty samé mýty jsou tu však stále. Autor uzavírá tvrzením, že vidět pod přikrovem současnosti přízračné obrysy staré krajiny znamená živě si uvědomovat trvání původních mýtů. Autor připomíná Jungovu víru ve

¹⁷³ KVĚT, R. *Duše krajiny*, s. 24-27.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 28.

¹⁷⁵ SCHAMA, S. *Krajina a paměť*, s. 5.

¹⁷⁶ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 5.

fakt, že univerzálnost přírodních mýtů svědčí o jejich psychologické nepostradatelnosti při vypořádávání se s niternými úzkostmi a tužbami, kterou doplňuje Eliadeho přesvědčením, že vnímání mytických obrazů v přírodě nepřežilo (plně funkční) pouze v tradičních, nýbrž i v moderních kulturách.¹⁷⁷ Mýty jsou tedy v krajině skryté, a pokud máme pochopit jejich mnohoznačný odkaz (autor uvádí jako příklady mýty smrti nebo mýty života), musíme přinejmenším rozpoznat, že krajina není vždy pouze prostým místem potěchy ze scenerií pro svou estetickou hodnotu. Není jen pastvou pro oko. „*Oči bývají jen zřídka oprostěny od podnětů paměti*“ a paměť není tvořena pouze vzpomínkami na malebné pikniky.¹⁷⁸ Kde ale v kulturní krajině hledat konkrétní symboly, skrze něž lze odhalit i jejich význam?

Za hojně se vyskytující symbol lze považovat například strom. Strom může podle filozofa a biologa Stanislava Komárka symbolizovat sjednocení tří říší – nebeské, pozemní a podsvětní.¹⁷⁹ Jeden z dalších podstatných existenciálních symbolů, konkretizujících dimenzi času, je podle Schulzeho cesta, která směřuje k významuplnému cíli, v němž se pohyb zastaví. Centrum je tedy symbolem konkretizujícím dimenzi času. Uzavřené návrší, prostranství, plošiny může dokonce tvořit pro citlivého člověka lokální střed vesmíru.¹⁸⁰ Stejně tak domovská krajina může nést srozumitelné obsahy symbolizující snadnou orientaci, intimní vazby a vztahy, řád či bezpečí. Území mimo známou krajinu naopak může být symbolem nejistoty, nebezpečí, úzkosti, věčného tápání či nespoutanosti¹⁸¹ (jak jsme viděli u J. J. Rousseaua v kapitole 2.2).

3.5 Dynamika procesu kultivace religiozity v krajině

Od chvíle, kdy začne malé dítě chodit, začíná objevování prostoru, který se nachází mimo bezprostřední blízkost matky. Jedná se o jeden z velkých úkolů nejen pro novorozeně, ale především pro dospívajícího. U dětí do 3 let věku mluvíme o tzv. separaci, kdy se dítě učí vnímat realitu kolem sebe bez přítomnosti své matky, k níž je po narození zcela připoutáno. Prožívá při tom separační úzkost. Podobný proces probíhá i v období staršího školního věku. Mladý adolescent se vymezuje vůči vlivu svých rodičů i vůči vlivu celé společnosti.

¹⁷⁷ SCHAMA, S. *Krajina a paměť*, s. 14-15.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 17.

¹⁷⁹ KOMÁREK, S. *Stromy a jejich vnímání člověkem* In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 20.

¹⁸⁰ NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci*, s. 56.

¹⁸¹ HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*. Kapitola *Obecné dějiny intolerance*, s. 15.

Stává se samostatným. Postupné zvládnání těchto úkolů nazýváme procesem individuace, během kterého se člověk stává sám sebou (nachází svou vlastní identitu).¹⁸²

Již děti v předškolním věku nedočkavě očekávají svůj první výlet bez rodičů a s dychtivostí se chodí ptát svých rodičů, kdy se mohou nejpozději vrátit zpátky domů. Období adolescence je bohaté na nejrůznější typy aktivit a projektů, které mají jediný účel – poznat svět a poznat sám sebe. Pokud je rodiči a prostředím (krajinou) umožněno toto objevování jejich vlastního světa, tak se pro ně krajina stane více než útočištěm. Stane se „osobním královstvím“, které se v průběhu dospívání neustále rozšiřuje. V tomto období začíná i aktivní hledání a objevování posvátného v kontrastu s každodenní profánností světa.¹⁸³ Mladý člověk je již v tomto věku schopen pracovat s pojmy, které jsou vzdáleny od bezprostřední smyslové zkušenosti, jsou obecnější a abstraktnější. Tvoření těchto pojmů probíhá dalekosáhle na rovině symbolického uvažování.¹⁸⁴ Proto je jedinec schopen vnímat i abstraktní obsahy, které jsou skryty v krajině kolem něj.

Období adolescence je provázeno množstvím menších ale i velmi významných krizových období. Jedná se například o přijetí na střední školu, maturitní či ztužkovací večírky nebo i samotná ceremonie maturitní zkoušky, která je označována za „zkoušku dospělosti“. V souvislosti s procesem kultivace religiozity je zajímavým faktem, že tyto krize dospívající překonávají často pomocí rituálů.¹⁸⁵ Autorka dodává, že rituály jsou někdy spontánně vymyšleny a jindy se při jejich vytváření nachází inspirace v tradičních ritech. Takové rituály pak mimo jiné dodávají sílu k překonání krize; pomáhají překonat strach; umožňují novou orientaci a nastavení člověka na novou situaci.¹⁸⁶

Krajina je tedy nositelem posvátna, které dospívající člověk vnímá a zvnitřňuje. Jak může zkušenost s krajinou pomoci člověku objevit duchovní význam jejích prvků? Podívejme se na to, v čem spočívá podstata této zkušenosti. Horáček považuje zkušenost

¹⁸² LANGMEIER, J. a KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*, s. 63-65.

¹⁸³ Srov. DAY, CH. *Duch a místo*, s. 260.

¹⁸⁴ LANGMEIER, J. a KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*, s. 150.

¹⁸⁵ „Rituál je slavnostní náboženská nebo i světská ceremonie, která probíhá podle přesně stanoveného schématu a daných pravidel. Setkáváme se s nimi nejčastěji v krizových místech, která znamenají bod obratu či zvratu v životě člověka. Přizpůsobujeme se něčemu novému, procházíme určitou krizí“ (KAUFMANNOVÁ-HUBEROVÁ 1998: 9-10).

¹⁸⁶ KAUFMANNOVÁ-HUBEROVÁ, G. *Děti potřebují rituály*, s. 61.

s krajinou za zážitek vedoucí k zvnitřnění a specializaci kognitivních schémat. Vidí ji jako cestu k objevování netušených možností světa.¹⁸⁷ Podobně zkušenost krajiny chápe i Cílek. Návštěvu krajiny, „jejíž časové a narativní bohatství rezonuje s více vrstvami naší bytosti,“ vnímá jako méně nápadný a jemnější způsob bytí. Připodobňuje to určitému druhu „léčby“, která může mít dlouhodobý či celoživotní dopad.¹⁸⁸

Psychologické pojetí procesu získávání zkušenosti krajiny najdeme u Vorla. Podle něj nám při vnímání charakteru¹⁸⁹ krajiny vzniká emotivní zážitek, asociace, které v nás vnímaná scéna vyvolává. Každá charakteristika má podle Vorla estetickou hodnotu. Autor tvrdí, že vznik těchto estetických hodnot je závislý na:

1. **subjektivních vlastnostech uživatele nebo pozorovatele.** Zatímco zemědělece, který vnímá krajinu jako zdroj obživy, turista vnímá krajinu jako objekt poznání a prostředí pro rekreaci.
2. **objektivních okolnostech pozorování a vnímání.** Jde především o druh pohybu, denní a roční dobu či charakter místa, odkud krajinu pozorujeme.
3. **objektivních vlastnostech krajiny.** Těmito objektivními vlastnostmi jsou konfigurace a charakter prvků krajinné scény (body, linie, plochy a jimi tvořené struktury), skladba prostorů (vymezení, forma, rozměr, proporce, měřítko prostoru) a rozlišitelnost a jedinečnost krajinné scény (autor má na mysli již zmiňovaný dominantní prvek a rys prostoru).¹⁹⁰

K tomuto výčtu bychom mohli přidat ještě čitelnost krajiny, o níž říká Hana Librová, že je dána otevřeným terénem, který je přehledný, obsahuje orientační body, stromy, skály,

¹⁸⁷ HORÁČEK, I. Krajina jako referenční systém. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 107.

¹⁸⁸ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 114-115.

¹⁸⁹ Vorel k pojmu charakter poznamenává: „Krajinný ráz i charakter krajiny jsou synonymy, která vyjadřují podobné vlastnosti krajiny, její rysy tkvící v přítomnosti určitých prvků a jevů, ve vizuálně vnímaném obraze a v duchovním významu. Krajinný ráz je dán přírodní, kulturní a historickou charakteristikou a charakter krajiny je tvořen morfologií terénu, vodními toky a plochami, vegetačním krytem a osídlením a hospodářským využitím půdy.“ (Vorel 2003: 5).

¹⁹⁰ VOREL, I., ed. *Hodnocení navrhovaných staveb a využití území z hlediska zásahu do krajinného rázu*. Kapitola Estetické hodnoty krajiny a jejich identifikace v procesu hodnocení krajinného rázu, s. 81.

vyšlapané stezky. Můžeme zde najít cestu úniku a útočiště. V blízkosti je dostatek potravy se zdrojem vody. Krajina poskytuje ochranu před nepřáteli a záruku bezpečí.¹⁹¹

Po zpracování emotivního zážitku následuje myšlenkové hodnocení, které je většinou podvědomé. Co nás podle autora zaujme nejdříve, je struktura, vzhled, vůně nebo zvuk. Vnímaná scéna v nás vyvolává pocit zájmu, údivu, překvapení, úžasu, zapamatovatelnosti, porozumění, ztotožnění se s místem. Vše může být umocněno tzv. *účinkem dominantního prvku a dominantního rysu prostoru*.¹⁹²

- *Dominantní prvek* autor definuje jako výrazný, atraktivní a jedinečný prvek v krajině. Jako příklady uvádí např. siluetu hradu nebo města, neobvyklý terénní útvar, a podobně.
- *Dominantním rysem* může být nejen malý prvek, ale také část prostoru. Příkladem může být les, údolí, typický způsob hospodaření či osídlení, a podobně.

V dějinném přehledu vývoje vnímání krajiny (viz. kapitola 2.1) jsme zmínili revoluci, kterou přineslo období romantismu. Právě výstupy na hory či prožitky moře umožňují romantikům zakoušet pocity vznešena. Podle Jiřího Zemánka jsou to chvíle, kdy se lidská bytost v konfrontaci s dimenzí nekonečnosti otevírá tajemství přírody nebo závratí prožitku posvátna.¹⁹³ Zemánek změnu vnímání posvátna v krajině dokládá obsahem knihy Ladislava Žáka *Obytná krajina* z roku 1949, ve které je konstatován fakt, „že s rozmachem industriální civilizace a vědecké revoluce ve 20. stol je pojem posvátnosti krajiny či Země z kolektivního povědomí společnosti vytěšňován jako projev archaismu, jenž nezapadá do schématu lineárního pokroku modernismu.“ V druhém případě bývá podle autora transformován v ekologické kritérium hájení neobnovitelných a obytných hodnot krajiny pro příští generace.

¹⁹¹ LIBROVÁ, H. O biofilii. In KLVAČ, P., ed. *Člověk a les*, s. 10

¹⁹² VOREL, I. Historické krajinné kompozice – dominantní znaky kulturní a historické charakteristiky krajinného rázu. In MADĚRA, P., ed., FRIEDL, M., ed. a DRESLEROVÁ, J., ed. *Krajinný ráz - jeho vnímání a hodnocení v evropském kontextu: příspěvky z konference CZ-IALE, konané ve dnech 4. - 5. února 2005 v Brně*, s. 84.

¹⁹³ ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 26.

V období socialismu byl tlak na vytěsnění posvátna ještě intenzivnější. Socialistická společnost chápala existenci náboženství jako přežitek vykořisťovatelské společnosti, který stát a společenské organizace soustavně usilovali odstranit z vědomí lidí. Tento princip byl dokonce zanesen v tehdejší znění Ústavy ČSSR v čl. 16.¹⁹⁴ Od tohoto postoje k posvátnu se také odvíjel vztah k sakrálním prvkům v krajině, který byl patrný v přístupu ke krajině až do roku 1989 (máme na mysli především důsledky kolektivizace a sjednocování drobných polních hospodářství).

V krajině jsou zbytky posvátných míst dodnes. Cílek o nich mluví jako o veřejně přijímaných pietních místech. Pietní místo je podle něj takový kus země, který je spjat se vzpomínkou na předky či dějinné události, jež mají dopad na život celé země, obce či národa. Taková vzpomínka je lidmi připomínána s určitým pohnutím. Podle autora však nejde často o prožívání osobní religiozity lidí, nýbrž spíše o naplnění náboženské povinnosti.¹⁹⁵

Z předešlého textu je patrné, že vztah k místu a ke krajině je záležitost natolik mnohostranná, že ji nelze vtěsnat do jednoho schématu. Podle Cílka jsou situace, kdy příběh, který se udál na určitém místě, se stane legendou. Tento typ vyzářujícího genia loci autor řadí mezi ty méně složité. Podle něj každý člověk dovede „zvednout oči a pocítit“, protože v krajině neustále nacházíme pozůstatek něčeho archaického. Něco jiného je s tímto pocitem zacházet a rozvíjet jej.¹⁹⁶

V první i druhé kapitole jsme pojednali o tom, že vnější krajina (její viditelné prvky) není jediným, co člověk může vnímat. Václav Cílek nás seznamuje také s tzv. krajinou vnitřní. Považuje naše poznatky o vnější krajině za pouhý vedlejší produkt kontaktu s krajinou vnitřní, která je jako cizinec, kterého je třeba se *ptát na svolení poznat a být poznán*. Autor je přesvědčen, že duše čehokoli se poznává prací a dotykem s hmotou – s půdou, dřevem a kameny. *Kontaktem s trnům zarostlou pasekou, dojičkami krav a železničními pražci, tedy s věcmi nezbytnými pro život.*¹⁹⁷ Mladému člověku, který si

¹⁹⁴ FRAJER, V. Úvod do religiózní geografie. In *Otázky geografie 4*, s. 5.

¹⁹⁵ CÍLEK, V. a BEZDÍČEK, V., ed. *Jak to vidí... Václav Cílek*, s. 118.

¹⁹⁶ CÍLEK, V. *Tichý břeh světa*, s. 55.

¹⁹⁷ CÍLEK, V. *Krajiny vnitřní a vnější*, s. 116.

podle Cílka během svého dětství zamiloval krajinu, kde vyrůstal¹⁹⁸, se obraz krajiny a děje, které se v ní odehráli, natolik vtiskly do jeho duše, že formovaly i jeho povahu a svéráz.¹⁹⁹ Autor člověka v krajině vnímá jako mapu, která je napnutá přes reálnou oblast. Myslím tím jakousi mentální mapu, která se neustále mění. Pro mladého člověka je geometrická roztržitost únosná na rozdíl od starších lidí, kteří se zbavují vzdálenějších částí a tím se stávají kompaktnějšími a zaoblenějšími bytostmi. Lidé, kteří jsou usedlí, se soustřeďují více na místo, kde žijí. Ti, co více putují, opírají svou víru na symbol cesty. Periférie je pak zóna aktivní výměny.²⁰⁰ Uvědomit si tento proces pro Cílka znamená možnost, jak zacházet a rozvíjet cit pro krajinu pomocí vstupování do ní.

Život se v minulosti z velké části odehrával v konkrétní krajině. Spjatost lidského života s krajinou zde byla přímá a neoddelitelná. V současné době můžeme cítit absenci tohoto kontaktu. Václav Cílek navrhuje, aby se moderní člověk stal zasvěceným poutníkem, který je schopen sledovat historii své krajiny a tím i poznat sám sebe. Počet tichých poutníků roste.²⁰¹ Cílek formuluje několik pravidel (principů), které mohou být pomocí při vstupu do krajiny. Upozorňuje při tom, že nemají být brána vážně, protože duch místa a bytost člověka se nelze snadno vtěsnat do konkrétních šuplíků.²⁰² Uvedená pravidla jsou stručně shrnutá a doplněná o naše vlastní (ta jsou uvedena v závorce).

- **Pravidlo domova**

Domov má člověk jen v jedné krajině (někteří obsáhnou 2-3). K tomu, abychom si mohli uvědomit, kam patříme, musíme cestovat jinam. Potřebujeme srovnání.

- **Pravidlo rezonance**

Důležité je malé místo, s kterým souzníme. Nikoli však místo velké pro svou popularitu, kde jsme pouze návštěvníky.

- **Pravidlo nenahraditelnosti**

Některá místa nelze nahradit jinými místy.

¹⁹⁸ „...a není tomu tak dávno, co v ní pobýval celý život“ (CÍLEK 2011: 75)

¹⁹⁹ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 75.

²⁰⁰ CÍLEK, V. *Jak to vidí*, s. 65.

²⁰¹ CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech.*, s. 18.

²⁰² CÍLEK, V. *Krajiny vnitřní a vnější*, s. 214-216.

- **Pravidlo různých pohledů**
Každý vnímá ducha místa jinak, ale jen málo z lidí umí naslouchat více múzám. Nesmíme nadřazovat vnímání jednoho aspektu nad ty ostatní.
- **Pravidlo pokličky**
Některá místa jsou uzavřená (vnitřně trpící), ale některá jsou naopak přátelsky otevřená. Přístup k místu je někdy obtížný. Příběhy jsou zde již skryté a vnější krajina může mást.
- **Pravidlo návratu**
Některá místa se nechají poznat jen za různých denních a ročních dob. Je třeba se vracet, pozorovat, sžívat se. Mluvíme o místě, se kterým umíme být. Pozorující návštěvník se stává součástí místa. Sleduje moment, kdy si uvědomuje svůj vztah k místu s možností podílet se na právě se tvořících dějinách.
- **Zákon pomalého přiblížení**
Přiblížení k některým místům musí být pomalé. Neznámé místo je nejen to, které neznáme ale i to, které nezná nás. K posvátným místům se nikdy nepřiblížujeme přímo. Některá místa vyžadují velkou úctu, jiná nikoli.
- **Pravidlo přátelského pošťuchování**
Nutné je střídat aktivní a pasivní přístup. Ptát se. Protože místo žije v jiném čase, je třeba čekat. Rychlé odpovědi však bývají zavádějící.
- **Pravidlo vzájemného probouzení**
Poutěmi na místa probouzíme a ozdravujeme zemi, která nám to oplácí. Místo v krajině odpovídá místu v srdci.

- **Pravidlo vanutí**

Duch místa vane, kam chce. Nejsme často schopni ho vnímat. Proto potřebujeme nějakého hmotného prostředníka. Někaký předmět nebo místo, kterému rozumíme.

- **(Pravidlo času)**

Hraje důležitou roli. Čas v krajině plyne jinak. Můžeme vnímat jen vteřinový úsek nebo celá staletí. Člověk je v každém případě otevřený a nenaléhá na události, které kolem něj plynou. Je třeba zůstat ostražitý.

- **(Pravidlo motivu)**

Motiv vypovídá o čistotě našich úmyslů. Chceme opravdu pochopit a nechat se vtáhnout nebo nám jde jen o rekreaci?

- **(Pravidlo umění)**

Umění může krajinu otevřít a zkrášlit, ale také ji může zakrýt dezinterpretovat. Přikláníme se k setkání s krajinou takovou, jaká je.

Pravidla vstupu do krajiny ukazují na fakt, že skutečné setkání s krajinou a duchem místa může proběhnout pouze na úrovni zkušenosti, která je díky své subjektivní podstatě nezprostředkovatelná. Jako vychovatelé, můžeme zkušenost s krajinou zprostředkovat tím, že umožníme svým žákům ji prožít. Umění prožívat krajinu je třeba kultivovat stejně tak jako samotnou religiozitu. Tu je takto možné v sobě objevit a dále rozvíjet skrze zkušenost krajiny a jejími obsahy, které vypovídají o posvátnu. Během pobytu v kulturní krajině si tedy máme možnost uvědomovat svou vlastní religiozitu.²⁰³ Její kultivace pak spočívá v reflexi této zkušenosti. Zamýšlíme se nad souvislostmi mezi kulturní historii a duchem místa a přitom reflektujeme své vlastní postavení v kulturně-přírodním systému. Tím vstupujeme do krajiny. V poslední podkapitole se budeme zabývat možnostmi vstupu do krajiny podrobněji.

²⁰³ To, jaký výraz člověk své religiozitě dá, již není předmětem této práce.

3.6 Možnosti vstupu do krajiny

Jedinečnost místa v krajině odráží jedinečnost vnitřní krajiny každého z nás a pomáhá nám k opravdovému dialogu s druhými i se sebou samými. Zorganizovali jsme si moderní prostor města tak, abychom se sobě mohli vyhnout, abychom nenaráželi na společný sociální prostor, což nám podle Cílka v současné době schází.²⁰⁴

Pobyť v krajině je však podle Horáčka i nonverbální komunikací, která operuje hluboko pod povrchem bezprostředně vnímaného. Za podmínku k tomu, aby se tak dělo, považuje navození situace *informačního rozhraní* (autor má na mysli vystavení se jsoucnosti krajiny celostí svého bytí). Krajina nám podle něj dává přesně tolik, kolik jsme schopni a ochotni z jejího poselství vnímat.²⁰⁵ Stalo se však zvykem považovat krajinu za hlavní příčinu přírodních katastrof (např. povodní či hladomorů). Sádlo považuje představu toho, že sklízíme hořké plody našeho chování ke krajině, za předpojatost. Máme podle něj být znepokojeni současnou krajinou, protože jsme selhali ne jako tvůrci ale jako pozorovatelé. Podle autora jde jen o změnu myšlení, na kterou nejsme připraveni. Problém nevidí ve vlastním přetváření krajiny, ale v tom, že si nevíme rady se zpětným hodnocením našeho působení, ve kterém se stejně odráží pouze to, jak se chováme k sobě samým. „*Krajině, která se rodí, nerozumíme a nechceme rozumět, protože je zrcadlem nás samých.*“ Autorův postoj ukazuje na další aspekt výše zmíněné nonverbální komunikace v krajině.²⁰⁶ Dialog s krajinou však probíhá i na dalších úrovních. Ve zbytku této podkapitoly zmíníme některé z nich. Pro přehlednost budou pasáže uvozeny nadpisem.

Kontakt dotekem

Až s příchodem industrializace skončila doba, kdy byla většina lidí v každodenním kontaktu s krajinou. Až do 20. stol. žilo šedesát až sedmdesát procent obyvatel zemědělsky, v úzkém kontaktu s půdou. Přímé smyslové vnímání půdy bylo zcela zásadní nejen pro úspěch zemědělské činnosti ale i pro budování a zachování vztahu k místu, kde lidé žili i několik generací po sobě. Dotýkáme-li se podle Cílka půdy, dotýká se také ona nás. Je během svého obhospodařování přetvářena a ve stejnou chvíli, přímo v metafyzickém

²⁰⁴ CÍLEK, V. Zloději krajin. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 61.

²⁰⁵ HORÁČEK, I. Krajina jako referenční systém. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 110.

²⁰⁶ SÁDLO, J. *Krajina a revoluce* (2008), s. 228.

smyslu, přetváří i samotného zemědělce. Ten žije ve smíru se světem. Zemědělský proces je pojímán jako magický cyklus, jehož oslavovanými vrcholy jsou dožínky a jarní setí.²⁰⁷

Člověk se vztahuje k půdě a tím se zakořeňuje do krajiny. Od starší generace se tomuto učí i ta mladší. Potřebujeme nerušené výhledy, propojené cesty a občas nějaké zátočiny či zálivy pokryté pískem, kde je možné vběhnout do řeky, umýt si ruce a nasbírat kamínky, abychom se mohli dotýkat krajiny, což podle Cílka předpokládá naši aktivní účast a vhodné podmínky. Autor jako příklad uvádí podmínky pro kontakt s řekou²⁰⁸. Stejně podmínky lze vnímat i na jiných místech:

- Nejprve ze všeho musíme mít *výhled*
- Možnost a vhodný prostor k *pobytu* a kontaktu
- Vlastní *dotek*

Kontakt s řekou považuje Cílek za jednu z našich základních potřeb, které leží zapomenuté na spodu našich myslí.²⁰⁹ Podobné je to i s dalšími živly jako je oheň, vzduch nebo země.

Kontakt skrze chůzi

Chůze není pouze prostředkem, jak se dopravit z jednoho místa na druhé, ale je i způsobem, jakým čteme krajinu. Předním filozofem chůze je dle Zemánka Henry David Thoreau, který dospěl ke specifické *filozofii chůze* – spojoval ji se sebereflexivní cestou taoistického mudrce, která má člověka vyvést z vězení jeho vlastních myšlenkových konceptů k širšímu vztahování se k celku bytí.²¹⁰ Podle kulturního antropologa Víta Erbana lze chůzi chápat i jako rituál²¹¹, ve kterém jsou mnohé každodenní praktické úkony odrazem našich nejniternějších procesů a stavů, kde vnitřní svět a vnější svět se vzájemně odrážejí, a lze jen těžko odlišit, co čemu předcházelo. Podle autora se chůzí v krajině mysl otevírá, vyvětrává a projasňuje, jako bychom se tím vymkli všem myšlenkovým

²⁰⁷ CÍLEK, V. *Jak to vidí Václav Cílek*, s. 92.

²⁰⁸ CÍLEK, V. *Krajina z druhé strany*, s. 66.

²⁰⁹ Tamtéž, s. 66.

²¹⁰ ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 25.

²¹¹ Smysl rituálu spočívá podle Erbana ve slazení mysli s realitou (ERBAN, V. *Krajina zevnitř*. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 117.)

schématům a stereotypům, jež brání rozeznění těch nejhlubších a nejvnitřnějších vrstev naší bytosti. Erban považuje chůzi za jediný způsob, jak číst krajinu zevnitř.²¹²

Zcela dialogický charakter chůze nabízí Zemánek, který ji považuje za mlčenlivý rozhovor s krajinou. Místo které se během cesty (rozhovoru) objevilo, je podle něj místem proto, že tento rozhovor s krajinou je najednou velmi intenzivní. Dle autorovy interpretace nás cesta nejdříve vede a ve chvíli, kdy se zastavíme, vyčkává, jakou další otázku ji položíme.²¹³ Nejde tedy jen o umění naslouchat, ale i o schopnost formulace vlastních odpovědí.

V oblasti umění je chůze užívána uměleckými autory v 60. a 70 letech jako prostředek i samotný obsah tvorby. Umělci propojovali nejrůznější činnosti v krajině spojené s chůzí a uměleckou tvorbou. Akt chůze zde byl hlavním zdrojem zkušenosti, která byla následně umělecky ztvárněna. Umělci experimentovali s nošením kamenů, chůzí ve špatném počasí po dně rybníka či překonáváním řeky proti proudu. Objevoval se hojně motiv putování, jehož průběh byl rovněž doprovázen uměleckým ztvárněním.²¹⁴

Kontakt příběhem

Podle Horáčka je krajina nejzákladnějším stabilizujícím referenčním systémem našeho vztahování, jehož význam v dnešní době plné nestability a dezorientace zřetelně narůstá. Krajina nás podle autora nutí nezapomenout na něco velmi podstatného: na *přirozený svět, participaci na něm* a na jedinou cestu, kterou k němu máme – *cestu vnímání a komunikace*.²¹⁵

Jedním z druhů komunikace je dialog, který Jolana Poláková definuje jako způsob verbální i neverbální komunikace. Míru dialogičnosti charakterizuje především stupeň celkové, tedy i vnitřní spoluúčasti (bytostné vzájemné otevřenosti). Cílem dialogu je podle autorky vzájemné porozumění lidí jako jedinečných osob s vlastní svobodou a odpovědností.²¹⁶ Dialog v krajině je také závislý na míře vnitřní spoluúčasti člověka a na

²¹² ERBAN, V. Krajina zevnitř. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 117.

²¹³ ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině*, s. 18-19.

²¹⁴ Tamtéž, s. 46.

²¹⁵ HORÁČEK, I. *Krajina jako referenční systém*. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 110.

²¹⁶ POLÁKOVÁ, J. *Smysl dialogu*, s. 8.

míře porozumění vnitřní i vnější krajině. S krajinou komunikujeme tím, že do ní vkládáme sebe (ať už její interpretací nebo přímým aktem přetváření). Druzí mají možnost se naším vkladem obohatit skrze pozorné vnímání reálné krajiny nebo naslouchání osobním příběhům.

Český literární historik a kritik Martin C. Putna se domnívá, že krajina rodí nebo k sobě přivádí autory, kteří ji reflektují svým dílem. Toto dílo pro následující pokolení dotváří a vytváří obraz krajiny. Celý proces vrůstání osobního příběhu do krajiny souvisí podle autora s krajinným mýtem. „*Komu se podařilo vystihnout krajinu tak, že jeho vidění bylo přijato, stává se sám součástí krajiny, součástí jejího mýtu. Kdo přichází porozumět potom tomuto mýtu, musí se potkat s životem a dílem těch, kdo mýtus tvořili, a pak se mýtem stali. Kdo porozuměl tomuto dílu, vytváří další vrstvu mýtu, pokud jí bylo porozuměno.*“ Interpretace krajiny (literární, umělecké) je tedy nikdy nekončící proces. Autor své domněnky demonstruje na výkladu kulturní krajiny Neapole.²¹⁷

Mýtické příběhy je podle Cílka důležité spojovat se skutečnou krajinou tím, že se budeme „...*dívat do krajiny; vpíjet se do jejích tajemství...*“²¹⁸ Krajina nese příběh našeho osobního životního hledání a zároveň je místem, kde se jednotlivé příběhy prolínají a ve vrstvách se do ní zapisují. Po určité době se ztrácejí. (viz. kapitola 3.4 a 2.4). Příběhy jiných lidí nás mohou vést k obohacení našeho vlastního. Můžeme naslouchat těm, které se již udály anebo těm, které se odvíjejí paralelně s tím naším. Pokud se nám je podaří objevit a nechat se jimi prostoupit, budeme obohaceni o další vnitřní krajinu, která je odkrývána krajinou vnější. Prostředí, ve kterém žijeme, nás zve k naslouchání příběhům krajiny neustále.

Kdo zve svým dílem k naslouchání krajině, byl např. Ladislav Stehlík, autor trilogie *Země Zamyšlená*, kde reflektuje svou celoživotní zkušenost s krajinou jižních Čech. Autor se v útlé knize *Můj Myslív* otevřeně přiznává k niternému dialogu s krajinou kolem jihočeského Myslíva, která mu umožnila nahlédnout do svého tajemství: „*Během let mi tato krajina svěřila některá svá tajemství. Dovedu už číst z její minulosti i z lidských tváří našeho času. Bronzové spony, vykopané na místě starého hřbitova, jsou svědkyněmi*

²¹⁷ PUTNA, M. C. Literatura, krajina, Neapol. In HÁJEK, P. (ed.). *Krajina zevnitř*, s. 29-30.

²¹⁸ CÍLEK, V. *Tichý břeh světa*, s. 137.

*nejstaršího slovanského osídlení v kraji. Románské kvádříkové zdivo s tympanonem, zbytky románských oken a gotický presbytář s freskami řadí myslívskou svatyni mezi význačné umělecké památky a posunuje zdejší osídlení hluboko do minulosti. Zavalené šachtice v lese Vráž dokládají zdejší těžbu zlata už v době panování krále Jana Lucemburského.*²¹⁹

Dalším autorem písčím o sepjetí krajiny a lidského osudu byl František Bernard Vaněk a to především ve svém díle *Na krásné samotě* z roku 1938. Děj románu se odehrává na Pelhřimovsku na vrcholu hory Křemešník. Všechny postavy v románu byly skutečné osobnosti včetně faráře Vaňka, do kterého se stylizoval sám autor. Velice emotivními jsou dvě poslední kapitoly knihy, kdy se Vaněk po 40 letech strávených na Křemešníku s tímto místem loučí a odjíždí bydlet do Prahy. Píše o svých pocitech během poslední procházky po zalesněném vrchu kopce: „*V tu chvíli jako by se jeho duše sblížovala s duší lesa, jako by se v jednu duši slévala, v jednu bytost srůstala.*“²²⁰

3.7 Shrnutí třetí kapitoly

Cílem této kapitoly bylo objasnit dynamiku vztahu člověka a krajiny. Religiózním je člověk od narození. Tento smysl pro transcendentno nemusí být nutně výrazem náboženské praxe, proto můžeme mluvit o obecné religiozitě. V práci pracujeme s Oserovou definicí religiozity jako *subjektivního aktu člověka v nahodilých a nevysvětlitelných situacích*. Lidská religiozita souvisí mimo jiné i s vnitřním prožíváním prostoru kolem nás jako posvátného.

Zásadním se zdá být lidský vztah ke krajině, jehož ideálem je vnímání kulturní krajiny jako rozhraní přírody a lidské kultury. Skrze místo se neutváří jen vztah ke krajině, ale i vztah sama k sobě. Otázka „*Kam patřím?*“ je jedním ze způsobů hledání identity, což je v období adolescence zásadním úkolem, jehož splnění je nutné pro úspěšný vstup do dospělosti. Otázka se dotýká především míry identifikace s rodnou krajinou.

Ke krajině se vztahujeme skrze symbolickou dimenzi např. porozuměním mytickým obsahům nebo zpracováním estetických zážitků. Během pobytu v krajině si máme možnost uvědomovat svou vlastní religiozitu. Její kultivace pak spočívá v reflexi této zkušenosti.

²¹⁹ STEHLIK, L. *Můj myslív*, s. 54.

²²⁰ VANĚK, F. B. *Na krásné samotě*, s. 253.

Zamýšlíme se nad souvislostmi mezi kulturní historií a duchem místa a přitom reflektujeme své vlastní postavení v kulturně-přírodním systému. Tím vstupujeme do krajiny. Vstupem do krajiny není tedy kultivována pouze znalost místopisu a fyzická zdatnost, jak je často v praxi chápáno.

Vstup do krajiny je také aktem komunikace, kde platí základní principy vedení dialogu, který není jednosměrný a má charakter vzájemného obohacování. My vypovídáme v krajině o sobě a ona vypovídá o nás. Pro pedagogickou praxi, jejímž cílem je kultivace citu pro posvátno (kultivace religiozity), jsou důležité uchopitelné úrovně, na kterých je dialog s krajinou možné vést. Příkladem těchto úrovní může být kontakt dotekem, chůzí nebo příběhem.

IV. ZÁVĚR

Všichni jsme součástí krajiny. Jsme předurčení ke každodenní konfrontaci s ní již samotným aktem narození. Ať chceme nebo nechceme, jsme součástí krajiny a působíme v ní. Stejně tak ona působí na nás i v nás. Vnější krajina nás inspiruje a vnitřní nás přetváří. Jako je krajina přetvářena námi, přetváříme i my sami sebe. Proto by každý obyvatel krajiny měl mít možnost se svobodně podílet na tomto tvořivém a dynamickém procesu. Přetváření či udržování krajiny by se mělo, vedle dovedností matematických počtů, čtení, psaní či ovládání cizích jazyků, stát součástí životního stylu každého dospívajícího člověka, který tak získává snadno dostupnou možnost pro sebevyjádření a nalezení své identity.

Vnímání posvátného je v české společnosti spojené především s náboženskou praxí jednotlivých náboženských hnutí a církví. Naše práce ukazuje na skutečnost, že jako posvátné mohou být vnímány jednotlivé prvky kulturní krajiny, ale i krajina jako celek. Zprostředkováním zkušenosti s posvátnem v krajině je tedy možné kultivovat lidskou religiozitu, aniž bychom tuto zkušenost museli spojovat s konkrétním náboženstvím.

Obecně lze říci, že vstup do krajiny se může podařit jen do té míry, jak moc niterně se žáci seznámí s místem (získají k němu vztah skrze vnímání a zkušenost), ujasní si svou motivaci a směřování v souladu s potřebami místa, lidí a situace. Pokud se takto stanou součástí plynoucího procesu vývoje,²²¹ zakoření v krajině, kterou obývají. Identifikace s krajinou podporuje vztah k udržitelnosti a zodpovědnosti za prostředí i za sebe.

Dialog v krajině je závislý na míře vnitřní spoluúčasti člověka a na míře porozumění vnitřní i vnější krajině. S krajinou komunikujeme tím, že do ní vkládáme sebe (ať už její interpretací nebo přímým aktem přetváření). Druzí mají možnost se naším vkladem obohatit skrze pozorné vnímání reálné krajiny nebo naslouchání osobním příběhům.

Závěr třetí kapitoly této práce nabízí teoretický podklad pro konkrétní pedagogickou práci, jejímž cílem je kultivování religiozity skrze krajinu. Zmíníme nyní několik návrhů pro práci s krajinou, které vychází z obsahu jednotlivých kapitol:

²²¹ Srov. DAY, CH. *Duch a místo*, s. 259.

- Dát přednost objevování krajiny v bezprostředním okolí školy před výlety do vzdálených krajin zájezdového charakteru bez prostoru určeného k poznávání místního genia loci, Neochudit se tak o možnost autentického vstupu do krajiny a jejího průběžného poznávání.
- Při hodinách literatury dát prostor především dílu lokálně významných autorů a podnítit tak zájem o příběhy a mýty spojené se skutečnou krajinou, kde žáci žijí. To platí i o mytických příbězích. Každý kraj má své autory i své mýty.
- Umožnit setkání s různými zájmovými skupinami, jejichž pohledy na krajinu se mohou od sebe diametrálně lišit. Např. lesní hospodáři, rybníkáři, myslivci, ochránci přírody, vedoucí developerského projektu na kraji města, farář, pamětník významné události v kraji, řidič pracující v dálkové dopravě atd. Tyto pohledy je nutné konfrontovat mezi sebou v rámci reflexí či společných projektů. Žáci tím získají pohled na mnohadimenzionální charakter krajiny.
- Zdrojem pro inspiraci k hledání tématu hodin se mohou stát pravidelné návštěvy u někoho aktivního v tvorbě krajinné paměti (sběratel, spisovatel, archivář, poutník atd.). Výstupem z těchto návštěv může být výstava či sepsání pamětní knihy nebo článku. Např. podle Václava Cílka se lze přibližovat ke krajině a seznamovat se s její pamětí i skrze místní materiály, hudbu nebo krajové odrůdy ovocných stromů.²²²
- Pro městského člověka se pro Václava Cílka do jednoho psa koncentrují všechny rozptýlené tradiční vazby na domácí zvířata, ovocné stromy, půdu a živly.²²³ Využití této vazby pro utváření vztahu ke krajině lze pravidelným navštěvováním lokální chovatelské či pěstitelské farmy nebo chovné stanice. Nejde o rekreační neosobní zážitek, ale o aktivní

²²² CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*, s. 113.

²²³ RYSOVÁ, H. a CÍLEK, V. *Tichý břeh světa*, s. 105.

zapojení do projektu např. formou fyzické pomoci. Důležitý je autentický vztah s farmářem a jeho osobním příběhem.

- Aktivita mohou být i velice praktického charakteru. Spoluúčast na tvorbě krajinného rázu může být velice silným momentem. Máme na mysli např. práce při obnově nebo monitoringu starých cest, zakládání nových alejí, sbírka pamětí. Pro oblast religiózní krajiny mohou být zajímavé např. práce na obnově kaplí či poutních míst. Může jít i o znovuobjevování nebo zakládání takových míst. Posvátnost místa se může vytvářet i pravidelným navštěvováním stejné lokality.
- Snažit se o vnímání všedních dní jako posvátných a jedinečných s ohledem na přírodní cykly (roční období, klíčení a tlení rostlin, květ a dozrávání plodů atd.). Pravidelné návštěvy jednoho místa ve výrazně esteticky působícím období se může stát očekávanou událostí. Takový zvyk je oceněn během dospělosti jako možnost relaxace a zklidnění.

Naše práce otvírá možné otázky pro další výzkum v oblasti kultivace religiózního citu skrze vztah ke krajině uvnitř konkrétního náboženského systému s ohledem na specifika vnímání krajiny v tomto v jednotlivých náboženstvích. Bylo by také podnětné zabývat se podobou konkrétních návrhů pro utváření Rámcových vzdělávacích plánů a obsahů jednotlivých kompetencí s ohledem na práci s krajinou a v krajině. Existuje něco jako kompetence vztahu ke krajině?

Simon Schama o svém díle *Krajina a paměť* říká, že má vést hlavně k zamyšlení, než se stát nějakým receptem pobízejícím k činu. Hlavním motivem autorovy práce je podle jeho slov pomoci *k poznání sebe sama*, než nalézt strategii vhodnou pro záchranu životního prostředí.²²⁴ Tímto motivem se vyznačuje i charakter prací autorů, které jsme zmiňovali. Nejde jim o environmentální revoluci, ale především o změnu vnitřní krajiny, stejně tak jako této práci.

²²⁴ SCHAMA, S. *Krajina a paměť*, s. 18.

V. SEZNAM LITERATURY

Advanced Learner's English Dictionary. 4th edition. Glasgow: HarperCollins Publishers, 2003. ISBN 0-00-768395-2.

ATKINSON, R. et al. *Psychologie*. Praha: Victoria Publishing, 1995. ISBN 80-85605-35-X.

BENEŠ, J., ed. a BRŮNA, V., ed. *Archeologie a krajinná ekologie*. Most: Nadace Projekt Sever, 1994. ISBN 978-80-7044-961-5.

BLAŽEK, B. *Venkov, města, média*. Praha: SLON, 1998. ISBN 80-85850-59-1.

CAPRA, F. *Bod obratu: věda, společnost a nová kultura*. Praha: DharmaGaia, 2002. ISBN 80-7287-024-6.

CAPRA, F. *Tao fyziky. 1, Paralely mezi moderní fyzikou a východní mystikou*. Praha: Mat' a, 2003. ISBN 80-7287-066-1.

CÍLEK, V. a kol. *Obraz krajiny: pohled ze středních Čech*. Praha: Dokořán, 2011. ISBN 978-80-7363-205-2.

CÍLEK, V. a BEZDÍČEK, V., ed. *Jak to vidí... Václav Cílek*. Praha: Radioservis ve spolupráci s Českým rozhlasem, 2010. ISBN 978-80-86212-84-5.

CÍLEK, V. *Dýchat s ptáky: obyčejné texty o světle paměti, pravdě oblaků a útěše míst*. Praha: Dokořán, 2008. ISBN 978-80-7363-202-1.

CÍLEK, V. *Krajina z druhé strany: poznámky ke Knize závoju a čar*. Praha [i. e. Břeclav]: Malovaný kraj, 2009. Knihovna Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97; sv. 11. ISBN 978-80-903759-5-6.

CÍLEK, V. *Krajiny vnitřní a vnější: texty o paměti krajiny, smysluplném bobrovi, areálu jablkového štrúdlu a také o tom, proč lezeme na rozhlednu. 2. dopl. vyd.* Praha: Dokořán, 2005. ISBN 80-7363-042-7.

- CÍLEK, V.** *Borgesův svět*. Praha: Dokořán, 2007. ISBN 978-80-7363-109-3.
- CÍLEK, V.** *Makom: kniha míst*. Praha: Dokořán, 2004. ISBN 80-86569-91-8.
- DAY, CH.** *Duch a místo: uzdravování našeho prostředí: uzdravující prostředí*. Brno: Era, 2004. ISBN 80-86517-95-0.
- ELIADE, M.** *Posvátné a profánní*. Praha: OIKOYMENH, 2006. ISBN 80-7298-175-7.
- EMERSON, R. W.** *Příroda a duch*. Praha: Jan Laichter, 1927. XXXI.
- GALVAS, Z., ed. a URBAN, E., ed.** *Homo religiosus: vybrané aspekty psychologie náboženství*. Praha: Českomoravská psychologická společnost ve spolupráci s Psychologickým ústavem AV ČR, 2002. ISBN 80-86174-04-2.
- GARDAVSKÝ, V., ed.** *Otázky geografie 4: [sborník příspěvků ze 4. konference, Mikulov na Moravě 22. - 24. srpna 1997 / uspořádala Česká geografická společnost]*. Praha: Nakladatelství České geografické společnosti, 1997. ISBN 80-86034-11-9.
- GOJDA, M.** *Archeologie krajiny: vývoj archetypů kulturní krajiny*. Praha: Academia, 2000. ISBN 80-200-0780-6.
- HÁJEK, P., ed.** *Krajina zevnitř*. Praha: Malá Skála, 2002. ISBN 80-902777-8-0.
- KAUFMANNOVÁ-HUBEROVÁ, G.** *Děti potřebují rituály*. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-203-3.
- KLVAČ, P., ed.** *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita, 2006. ISBN 80-210-4202-8.
- KVĚT, R.** *Duše krajiny: staré stezky v proměnách věků*. Praha: Academia, 2003. ISBN 80-200-1012-2.
- LANGMEIER, J. a KREJČÍŘOVÁ, D.** *Vývojová psychologie*. 2., aktualiz. vyd. Praha: Grada, 2006. ISBN 80-247-1284-9

LÉVI-STRAUSS, C. *Mýtus a význam.* Bratislava: Archa, 1993. ISBN 80-7115-052-5.

LUKAS, E. S. a FRANKL, V. E. *Vůle ke smyslu: vybrané přednášky o logoterapii.* Brno: Cesta, 1994. ISBN neuvedeno.

MADĚRA, P., ed., FRIEDL, M., ed. a DRESLEROVÁ, J., ed. *Krajinný ráz - jeho vnímání a hodnocení v evropském kontextu: příspěvky z konference CZ-IALE, konané ve dnech 4. - 5. února 2005 v Brně.* Brno: Paido, 2005. Sborník ekologie krajiny; 1. ISBN 80-7315-117-0.

MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého.* Fotoreprint 3. vyd. z roku 1971. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-242-1.

MAUR, E. *Paměť hor: Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť.* Praha: Havran, 2006. ISBN 80-86515-60-5.

MUCHOVÁ, L. *Budete mými svědky: dialogické rozvíjení křesťanské identity ve světonázorově pluralitní společnosti - pedagogická výzva.* Brno: Didot, 2011. ISBN 978-80-86953-82-3.

NAVRÁTILOVÁ VYSTAVĚLOVÁ, E. *Chápání a ochrana krajinného rázu ve vybraných evropských zemích.* Brno, 2009. Diplomová práce. Masarykova univerzita v Brně. Fakulta sociálních studií. Katedra environmentálních studií. Vedoucí práce Ing. Zbyněk Ulčák, Ph.D.

NORBERG-SCHULZ, CH. *Genius loci: krajina, místo, architektura.* 2. vyd. Praha: Dokořán, 2010. ISBN 978-80-7363-303-5.

POLÁKOVÁ, J. *Smysl dialogu: o směřování k plnosti lidské komunikace.* Praha: Vyšehrad, 2008. ISBN 978-80-7021-966-9.

REJZEK, J. *Český etymologický slovník.* Voznice: Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3.

ROUSSEAU, J. J. *Dumy samotářského chodce.* Vyd. v SNKLU 1. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1962. Světová četba; sv. 283.

- ROUSSEAU, J. J.** *O původu nerovnosti mezi lidmi*. Praha: Svoboda, 1949.
- RYSOVÁ, H. a CÍLEK, V.** *Tichý břeh světa*. Praha: Dokořán, 2005. ISBN 80-7363-036-2.
- ŘÍČAN, P.** *Psychologie náboženství a spirituality*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-312-3.
- SÁDLO, J.** et al. *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. Praha: Malá Skála, 2005. ISBN 80-86776-02-6.
- SÁDLO, J.** et al. *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. Vyd. 3., upravené. Praha: Malá Skála, 2008. ISBN 978-80-86776-06-4.
- SÁDLO, J.** *Prázdná zem: listopadová část roku. V Praze: Dauphin, 2007. Česká slova. ISBN 978-80-7272-108-5.*
- SEDLÁČEK, T.** *Ekonomie dobra a zla: po stopách lidského tázání od Gilgameše po finanční krizi*. Praha: 65. pole, 2009. ISBN 978-80-903944-3-8.
- SHELDRAKE, R.** *Tao přírody: znovuzrození posvátnosti přírody ve vědě*. Bratislava: Gardenia, 1994. ISBN 80-85662-10-8.
- SCHAMA, S.** *Krajina a paměť*. Praha: Argo, 2007. ISBN 978-80-7203-803-9.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost:** s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky. Vyd. 2., opr. a dopl. Praha: Academia, 1994. ISBN 80-200-0493-9.
- STEHLÍK, L. a STEHLÍKOVÁ, B.,** ed. *Můj Myslív*. Praha: Paseka, 1998. ISBN 80-7185-167-1.
- STIBRAL, K.** *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku*. Praha: Dokořán, 2005. ISBN 80-7363-008-7.

ŠVEHLOVÁ, B. *Spiritualita a religiozita studentů pomáhajících profesí (v kulturách s křesťanskou a buddhistickou tradicí).* České Budějovice, 2010. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Zdravotně sociální fakulta. Vedoucí práce Mgr. et Mgr. Ondřej Doskočil.

Tvář naší země - krajina domova: krajina jako kulturní prostor: [sborník příspěvků z konference konané ve dnech 21. - 23. února 2001 na Pražském hradě a v Průhonicích]. Lomnice nad Popelkou: Studie JB, 2001. ISBN 80-86512-00-2.

VALENTA, J. *Metody a techniky dramatické výchovy.* Praha: Grada Publishing, 2008. ISBN 978-80-247-1865-1.

VANĚK, F. B. *Na krásné samotě.* Vyd. 7. Praha: Vyšehrad, 1973. ISBN neuvedeno.

VAVRA, J. *Jedinec a místo, jedinec v místě, jedinec prostřednictvím místa.* Geografie, 2010, roč. 115, č. 4.

VOKOLKOVÁ, D. *Les jako hradba - Obrazy rozhraní dvou světů,* Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav hudební vědy, Srovnávací uměnovědná studia, Diplomová práce, Vedoucí práce: Mgr. Kristýna Celhofferová, Ph.D., Brno 2010.

VOREL, I., ed. *Hodnocení navrhovaných staveb a využití území z hlediska zásahu do krajinného rázu.* Praha: Naděžda Skleničková, 2003. ISBN 80-903206-2-7.

WEIZSÄCKER, E. U. von et al. *Faktor čtyři: dvojnásobný blahobyt - poloviční spotřeba přírodních zdrojů: nová zpráva Římskému klubu.* Praha: Ministerstvo životního prostředí České republiky, 1996. PHARE. ISBN 80-85368-85-4.

WYLIE, J. *Landscape.* New York: Routledge, 2007. ISBN 100-415-34143-4.

ZEMÁNEK, J., ed. *Od země přes kopec do nebe: o chůzi, poutnictví a posvátné krajině.* Praha: Arbor vitae, 2005. ISBN 80-86300-66-8.

INTERNETOVÉ ZDROJE

THE FREE DICTIONARY [online]. Dostupné na WWW:

<<http://www.thefreedictionary.com/landscape>>.

ZÁKON č. 114/1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny, ve znění platném ke 2. 1. 2010. [online], [cit. 2011-12-20]. Dostupné na WWW:

<<http://www.env.cz/www/zakon.nsf/0/58170589e7dc0591c125654b004e91c1?OpenDocument>>.

RADA EVROPY. Evropská úmluva o krajině [online]. Florencie: 2000, poslední aktualizace 20. 4. 2011 [cit. 2011-12-20]. Dostupné na WWW:

<[http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/evropska_umluva_o_krajine_smlouva/\\$FILE/OZV_cesky_text_EoUK_20120125.pdf](http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/evropska_umluva_o_krajine_smlouva/$FILE/OZV_cesky_text_EoUK_20120125.pdf)>.

ABSTRAKT

KNĚZ, M. *Význam krajiny pro utváření lidské religiozity (u žáků SŠ)*. České Budějovice, 2012. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra systematické teologie. Vedoucí práce Mgr. František Štěch, PhD.

Klíčová slova:

krajina, hodnoty, vztah člověka a krajiny, paměť krajiny, genius loci, religiozita, adolescence

Předmětem této práce je hledání významu porozumění krajině při utváření lidské religiozity. První část práce nazvaná Člověk a krajina se snaží o obecné charakteristiky vztahu člověka a krajiny. Druhá část je věnována vývoji vnímání krajiny u některých autorů (J. J. Rousseau, Jiří Sádlo, Václav Cílek).

Třetí kapitola nachází souvislosti mezi vnitřním prožíváním a prostředím, kde člověk žije. Jedná se o dynamický vztah, který má vliv na utváření religiozity. Dále je definována lidská religiozita, symbolický význam krajiny a specifika období adolescence. Závěr práce nabízí konkrétní podněty pro pedagogickou práci s mladými adolescenty pomocí dialogu a participace v krajině.

ABSTRACT

Title: *The significance of landscape in the formation of human religiosity (with secondary students)*

Key words:

landscape, values, relationship of humans and landscape, memory of landscape, genius loci, religiosity, adolescence

The object of this paper is searching for the significance of understanding landscape in the formation of human religiosity. The first part of the paper called Human and landscape attempts to present general characteristics of the relationship of humans and landscape. The second part is devoted to the development of landscape perception of some authors (J. J. Rousseau, Jiří Sádlo, Václav Cílek).

The third chapter finds connections between internal experience and the environment humans live in. It is a dynamic relationship which affects the formation of religiosity. Further, human religiosity, the symbolic meaning of landscape and the specific characteristics of adolescence are defined. The conclusion presents particular suggestions for educational work with young adolescents by means of dialogue and participation in landscape.